

BORNHOLMSK BYGGESKIK

CHR. Ø

BORNHOLMSK BYGGESKIK

Niels-Holger Larsen

Afgangsupgave foråret 1979 ved Kunstakademiets arkitektskole, institut I^s afdeling for dansk arkitekturhistorie og opmåling ved docent arkitekt Hans Henrik Engqvist.

Dette skrift er ikke bearbejdet til en sammenhæng, men indeholder blot kopier af udvalgt materiale fra ophængningen i forbindelse med bedømmelsen. I ophængningen var tillige en afdeling med fotografier med forklarende tekst om forskellige bygningsdele; teksterne derfra er her samlet i et resumé.

INDHOLD

Side	Emne
3	Opgavens mål og indhold.
5	Konklusion - resumé.
6	Bornholm - orientering.
11	Grundplaner 1670-1750.
33	Stuehusplaner 1770-1880 - med løst bilagte tegninger.
40	Konstruktioner.
59	Fundamenter, kældre, tag, tage og gavle.
61	Sammenfattende konklusion.
66	Litteratur.

BORNHOLMSK BYGGESKIK

Afgangsupgave foråret 1979 ved Kunstakademiets Arkitektskole.

Niels-Holger Larsen

OPGAVENS MÅL

Hensigten med opgaven har været at fremstille et billede af byggeskikken i de bornholmske bøndergårde gennem ca. to hundrede år, 1670-1890, og samtidig inddele dette åremål i perioder, hver med sine karakteristiske træk, med det formål at kunne tidsbestemme og rekonstruere bygninger.

De forhold, der betinger bygningernes udformning og ændringer gennem tiden, er kun delvis berørt. Det er således hovedsagelig de fysiske rammer der belyses, og her begrænset til råhuset, det vil sige at der ikke gøres rede for vinduer og døre og indvendigt snedkerarbejde.

BAGGRUND

Når det overhovedet har været muligt at løse denne opgave, skyldes det først og fremmest, at Nationalmuseet i flere perioder fra 1925 til 1960 har foretaget omfattende undersøgelser, som foreligger i form af tegninger, optegnelser og fotografier. Institutionen "Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser" har siden 1960 ikke gjort undersøgelser på Bornholm, men i 1976 igangsatte Bornholms Museum et supplerende undersøgelsesarbejde, som en direkte påbygning til det foreliggende materiale i Nationalmuseets arkiv.

Uden opfordringen og den medfølgende store økonomiske støtte fra "Fonden for Dansk Bygningskultur", har det ikke været muligt at gennemføre disse sidste undersøgelser, der nu har løbet i 3 år, og forventes afsluttet i år.

Den direkte årsag til at jeg har valgt at løse denne opgave er, at jeg har forestået og for størsteparten har udført disse tre års undersøgelser i tilknytning til mit studie.

OPGAVENS INDHOLD

Det ophængte materiale består af 6 hovedafsnit.

1. Bornholm - orientering om bebyggelsesforholdene på landet og bøndergårdenes ejerforhold og antal.
2. Grundplaner fra 16-og 1700-årene, tegnet på grundlag af arkivalier.
3. Grundplaner fra slutningen af 1700-tallet frem til 1880'erne.
4. Konstruktioner. Få eksempler fra 1649 frem til 1770'erne, og derefter fyldigere belyst frem til 1890'erne.
5. Gavle, tage, tavler, sokler og kældre. Belyst med fotografier og tilhørende tekst.
6. Opmålinger og arbejdsmetode ved opgavens løsning.

Kommentarer med angivelse af kilder til de enkelte afsnit:

1. Landskabsformernes betydning for bebyggelsen og de specielle ejerforhold er belyst. Oplysningerne hertil er hentet i litteraturen.
 2. Først efter ca. 1770 findes bevarede og daterede bygninger. For at undersøge grundlaget for de kendte planer er en del arkivstof gennemgået og ca. 60 planer udtegnet. Et udpluk af disse er ophængt og inddelt i grupper efter type og kronologi. Kilderne hertil er tingbogs-og skifteprotokoludskrifter, som findes makinskrevet i Nationalmuseets 3. afdeling.
 3. I forløbet af grundplanudviklingen er der et "hul" på ca. 30 år. Det skyldes, at arkivudskrifterne slutter omkring 1740 og at de tidlige planer, der er målt, først er fra 1770'erne. Der er, på nær een plan, som jeg selv har målt, udelukkende anvendt kopier fra Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser, da disse er målt på et tidspunkt, hvor bygningerne endnu var nogenlunde bevaret, og der endnu var folk, der kunne huske de gamle indretninger.
- Daterede eksempler danner det grundlæggende "net" i typeopdelingen. Mange gårde var allerede daterede, men jeg har ved hjælp af brandtaksationer i Landsarkivet suppleret listen, således at så godt som alle udvalgte eksempler er daterede efter 1800, hvor brandforsikringen startede på landet på Bornholm.

4. Mens det kun i mindre grad har været nødvendigt og muligt at måle grundplaner ved de sidste 3 års undersøgelser, så har suppleringen af oplysninger om konstruktioner, materialer og snedkerarbejde været den tungest vejende del af mit undersøgelsesresultat. Det er derfor her, at min største indsigt og selvstændige indsats ligger udtrykt.

Der findes forholdsvis meget litteratur om disse forhold, og denne har jeg gennemgået. Tegningerne er imidlertid alle på grundlag af opmålinger, som jeg selv har fortaget eller taget del i.

Brandtaksationerne har givet værdifulde oplysninger om datering rumbetegnelse m.v. For Østre herred ligger perioden 1800-57 udskrevet, men for de øvrige herreder og ud over denne periode har jeg måttet hente oplysningerne på Landsarkivet.

5. Fotografier fortæller på en god måde om materialerne, og der findes i Nationalmuseet meget fine og fortællende billeder fra undersøgelserne i 1920'erne, 1944 og 1959,60. Af disse har jeg udvalgt nogle få suppleret med billeder, som jeg selv har taget.

Oplysningerne i teksterne er hentet i litteratur og på grundlag af egne iagttagelser.

6. På grund af opgavens lidt specielle karakter som afgangsupgave har jeg illustreret min arbejds metode med nogle eksempler. Arbejdsperioden startede med ca. 3 ugers litteraturstudier og orientering om og indsamling af egnet kildemateriale.

Det væsentligste kildemateriale var bondegårdsundersøgelserne, som Bornholms Museum har kopi af. Ved hjælp af skemaer sorterede jeg oplysningerne herfra ved en gennemgang af hele materialet, små 300 ejendomme.

Ved slutningen af marts måned var dette sorteringsarbejde afsluttet, hvorefter ca. to uger gik med udtegnning af planer fra arkivmaterialet.

Efter en to ugers periode med udvælgelse af eksempler og skitse-mæssig typeopdeling, blev de sidste tre uger brugt til optegning og færdiggørelse af materialet.

KONKLUSION - Resumé.

De meget få vidnesbyrd fra 1600-tallets første halvdel antyder en byggeskik, der i sit princip ikke ændrer sig væsentligt gennem de følgende små 250 år, hvor der bygges i bindingsværk. På visse punkter er der tale om tilbagegang og forenkling.

Bindingsværkets glansperiode ligger tydeligt i hele 1700-tallet med et højdepunkt lige efter århundredets midte, og her skabes i plan og konstruktion nogle mønstre, som forbliver meget faste frem til 1850'erne.

I årene omkring 1800 sker en forenkling af bindingsværket. Der bygges ikke meget i de første årtier, men der sker små udvidelser og ændringer af stuehusene. Endelig i 1840'erne sker der ændringer i konstruktionerne, og 10-15 år senere dukker nye plantyper op.

Det grundmurede byggeri er så småt startet i 1840'erne og tiltager jævnt, men frem til 1880'erne er bindingsværket stadig den fremherskende byggemåde. De sidste krampetrækninger med forsimpning af bindingsværket viser sig tydeligst i husmandsstederne, hvor man ikke helt kan slippe traditionen, og vel ikke har råd til større og dyrere materialeforbrug.

BORNHOLM - ORIENTERING

Bornholm er opdelt i 4 herreder, hver opdelt i sogne:

Vestre herred: Knudsker, Nyker, Nylars og Vestermarie.

Nørre herred : Klemensker, Rutsker, Olsker og Rø.

Østre herred : Østerlars, Østermarie og Ibsker.

Søndre herred: Åker, Pedersker, Poulsker og Bodilsker.

BØNDERGÅRDENE

Gårdene har, tilbage til starten af 1600-tallet, været placeret i en uændret nummerrække. Når der for eksempel tales om 20. selvejergård i Ibsker er dette en fast betegnelse, hvorimod navnet kan være ændret flere gange.

Nummerrækken var egentlig oprettet som et skatteregister, og har flere kategorier, hvoraf de to har nummerrække, selvejergårde og vornedgårde. På kortet øverst fra 1783 ses i kanten de to nummerrækker opdelt efter herred og sogn.

Gårdene har ikke som i det øvrige land været samlet i landsbyer under herregårde. De bornholmske bønder har altid været selvejere og fri, dog med visse pligtarbejder på "slottet", Hammershus. Den danske adel har i 1500- og 1600-årene haft storgårde på øen, og i en vis udstrækning har der været en form for fæstebønder.

GÅRDKATEGORIER

Selvejergårde. - Slg., Selg.

Som ordet siger ejede bonden selv gården, dens jordtilliggende, skove og eventuelt strandenge. Gårdene kaldes også "jordegne". Ifølge en gammel arvelov gik gårdene i arv til yngste søn "gårdsdrønten" eller ældste datter. Blandt andet derfor findes gårde, som har været i slægtens eje i 3-400 år.

Vornedggårde. - Vgd.

Betegnes normalt som kongens gårde. "Vårned" siges at betyde, at gården var under særlig beskyttelse af kongen, og vornedbonden var lige så fri som selvejerbonden. Enkelte vornedgårde kan have været private og ikke kongens fæstegårde.

Nogle selvejergårde har formelt været eller blevet til vornedgårde, når bonden ikke kunne svare landgilde, og måtte lade gården overgå til kongen. Gården beholdt dog sit selvejernummer.

Alle kongens ejendomme blev i 1744 solgt på en auktion, hvor de fortrinsvis blev købt af vornedbønderne. Gårdene beholdt dog sine betegnelser og numre.

Frivornedgårde

Kaldes også "frigårde", og har sit navn fordi ejeren havde "indkøbt", for een gang betalt jordebogsafgiften, og var dermed fri for at yde landgilde til kongen.

Proprietærgårde

Kaldes også "frimandsgårde" eller "hovedgårde". De var fri for landgilde, og var for en dels vedkommende tidligere adelsgods.

Præste-og degnegårde

Af disse var een af hver i hvert sogn ved kirken.

Udbyggerhuse - Udb.

De ganske små ejendomme kunne ligge som fæstehuse på Kongens udmark "Højlyngen" eller på Bøndergårdenes jord.

Udbyggerne ejede som regel selv husene og skrev fæstekontrakt med bønderne på et bestemt åremål eller for livstid. Indfæstningen, lejen, kunne være arbejde og naturalier.

Udbyggerne havde 2-3 tdr. land, nogle kun en have. På kongens højlyng kunne udbyggerne langsomt opdyrke mere og mere jord - og dette ses blandt andet i bygningerne, der også gradvist blev udvidet.

Udbyggerne levede iøvrigt i udstrakt grad af lyngrivning og tørvskæring.

Bygårde

Udenfor nummerrækkerne lå i byerne en del gårde, som havde jord på byvangen. Flere byer har mere haft præg af en landsby end en købstad. Byggeskikken i byerne og på landet var da også meget lig hinanden.

GÅRDENES ANTAL

1671

672 selvejergårde

207 vornedgårde

1815

679 selvejergårde.

218 vornedgårde.

15 proprietærgårde

1.555 huse med jord.

608 huse, højst med haveplads.

280 bygårde med 1-17 tdr. land. Heraf størsteparten, 134

i Rønne, 37 i Nexø, 27 i Svaneke, 21 i Hasle, 37 i Allinge,

16 i Sandvig og 6 i Åkirkeby.

1895

1464 gårde.

3504 husmandssteder.

Gårdenes antal fordeler sig ligeligt i de fire herreder, og som det ses, er gårdantallet ret konstant frem til 1830'erne.

Til det store antal bygårde skal det bemærkes, at der for en stor del var tale om små gårde. De største var vel på 5-18 tdr.l..

Terrænforholdene sætter sit præg på gårdene.

Nordlandets og Østlandets kuperede og mod havet skrånende landskab medfører store høje sokler ved den ene gavl eller side på længerne, for at opnå et vandret plan i gulvene.

Placeringen på den faldende mark er bevidst for at få en god afvanding af gårdspladsen, og samtidig en naturlig kælder i den høje del af stuelængens sokkel. Herover placeres salen, hvis vinduer da meget naturligt vender mod havet.

Disse høje sokler og de mange sorte gavltrekanter giver de større gårde et stateligt og næsten fæstningsagtigt præg. De høje kampestenssokler var dog tilsyneladende ikke så almindelige i 15- og 1600-årene, idet man da byggede gårdene direkte på terrænet med skrånende og trinvis opdelte gulve. I 1600-tallet nævnes tillige sjældent kældre.

Gårdene er nok lagt solret, men ofte lidt skråt af hensyn til terrænets fald. Det store fald medførte tillige, at alle længer sjældent var sammenbyggede, da det ville give urimeligt høje sokler på de lavere liggende længer.

Sydlandets landskab har en helt anden karakter, og især sognene Poulsker og Pedersker, der ligger ved de udstrakte sandstrande.

Høje sokler og kældre er sjældnere, og af og til findes slet ingen, eller kun meget lave nedgravede kældre, der tit plages af vand og fugt.

Her i Bornholms sydøstre hjørne præges bygningerne mere af naturforholdene. Gårdene er knapt så rige på de flade og magre jorder. Her stikker ikke grundfjeldets granit op, som det er karakteristisk mange andre steder, men derimod ligger sandstenen eller lignende skifrede stenarter mange steder tæt under jordoverfladen. Disse skifrede sten benyttes til sokler, tavl og mure, og tidligere også til skorstene.

Nærheden til havet og strandene ses tydeligt i bygningernes tømmer, som meget tit er opskåret af skibs- eller drivtømmer, master, bordplanker m.v..

Stråtagenes mønninger er også forskellige fra det øvrige Bornholm, idet der hyppigt bruges tørv fremfor lyng, som det ellers er skik.

GRUNDPLANER 1670-1750

KILDEKRITIK

Det er noget usikkert at benytte synsforretningerne som et udtryk for en byggeskik på det pågældende tidspunkt. Det skal mere tages som et udtryk for nogle samtidige tilstande, og det vel at mærke på "brøstfældige" og gamle gårde. I udskifterne oplyses det ikke, hvorfor vurderingerne er foretaget, men da det klart fremgår, at der overvejende er tale om "brøstfældige" gårde, er det tænkeligt, at vurderingerne er foretaget i forbindelse med gæld, skatterestance el. lign. Gårdene har altså en vis alder og har rimeligvis gennemgået nogle ændringer fra deres oprindelige skikkelse. Selv om der ikke oplyses noget om opførelsesår, kan man dog ved at sortere planerne, med forsigtighed opbygge en kronologisk rækkefølge.

PLANER 1670 - 1750

Kilderne til denne periode er udelukkende skriftlige arkivalier, tingbøger og skifteprotokoller, og af disse kun hvad der forefindes udskrevet på Nationalmuseets III afdeling. Det udskrevne materiale dækker ikke hele perioden for samtlige fire herreder, hvilket gør det umuligt at skelne mellem lokale forskelle. Arkivalierne rummer et væld af oplysninger, som det ville være interessant at analysere nøjere, men det vil være meget tidskrævende og ligger tillige i periferien af denne opgaves indhold. En grundig gennemgang af skifternes inventarlistes vil kunne fortælle om gårdenes brug og møblering, mens tingbøgernes synsforretninger giver oplysninger til optegning af bygningernes grundplaner efter fagangivelse uden mål, og i nogle tilfælde også om den faste møblering. De ca. 60 udtegnede planer som er behandlet, er således hovedsagelig fra tingbøgernes vurderinger. Der gives ret nøje besked om stuehusene, mens udlængerne sjældnere er detaljeret beskrevet. Desuden er der oplysninger om haver, brønde, damme og skov samt jordtilliggende. I enkelte tilfælde er også fæstehuse - udbyggerhuse på gårdens jord beskrevet. En supplerende til arkivmaterialet er udgravningsresultatet fra Damaskegård i 1975, hvor der under det nedtagne stuehus blotlagdes spor af fire forgængere tilbage til ca. 1500. Omend der er mange oplysninger, mangler der dog meget, for at give et helt præcist billede af husene og deres ruminddeling.

Et centralt problem er ildstedernes placering og opbygning. I stuehusene findes en kakkelovn i stuen, en skorsten eller "ildersted", en bageovn og en kølle i forstue, køkken og stegers. Kun i få tilfælde beskrives skorstenene som gående op gennem og over taget. Spørgsmålene er da: - om det er skorstensløse ildsteder, evt. med røgfang ført op til tagrummet, - om stuens kakkelovn har indføring fra stuen, eller det er en bilægger m. indfyring fra forstue eller stegers; - om de forskellige ildsteder samles omkring en skorsten, eller kun nogle er skorstensløse, mens andre har skorsten.

Som nævnt er der eksempler på skorstene ført over taget med en pibe, og der er eksempler på at ildstederne fordeles på en eller to skorstene. Men, til trods for, at der nævnes en skorsten, kan det ikke med sikkerhed fastslås, om skorstenen rent faktisk er ført op over taget.

Tager man Damaskegårds udgravningerne i betragtning, kan man med rimelighed antage, at kakkelovnene har været bilæggere, men sikkert skorstensløse, da de alle har været placeret i et hjørne ved en ydervæg.

Damaskeudgravningerne viser iøvrigt, at bygningerne helt tilbage i 1500-tallet har været lerklinede bindingsværkshuse, bygget på det skrånende terræn. I det ældste hus fra slutningen af 1500-tallet, fandtes fundamenter af kløvede granitsten og i vestgavlen en fodrem af eg. Husbredden var 5,50 meter, medens de senere huse kun var 5 meter.

Nøjere besked om konstruktionerne giver en bygning i Svaneke fra 1649, hvor dele af bindingsværket er bevaret. Bygningen er 5,20 meter bred med fagbredder på 1,90 - 2,20 meter. Desværre kan det ikke fastslås, om bygningen har haft fodtømmer. Bindingsværket og bjælker er af svært egetømmer og vidner om gedigent håndværk. Der er ganske vist tale om en bygård, men byggemåden har næppe været meget anderledes på landet.

STUEHUSPLANER - omkring 1600 - 1750.

Oversigt - se tegning.(S.15)

UDEN FORSTUE

Denne plan skiller sig ud fra de øvrige ved ikke at have forstue. Der er i disse huse bemærkelsesværdig store stegerhuse.

I flere mangler herbergshuset.

Typen vurderes til at være blandt de ældste.

De 7 eksempler udgør 10% og findes i 1671,-71,-79,-79,-81,- og 1710, og-13.

HERBERG I UDLÆNGE

Herberget har i flere tilfælde været et selvstændigt hus, men fortrinsvis på de større gårde. Derimod er det mere almindeligt, at herberget er placeret i en udlænge ved gavlen nærmest stuehuset, og ofte sammen med et drengehus.

Herbergene i udlængerne beskrives med samme udstyr som de, der i samme periode ligger i stuehusene. Der findes et par eksempler med herberg både i udlænge og stuehus. Det er uden tvivl nyt og gammelt, der mødes, og i eet tilfælde betegnes herberget i udlængen da også som brøstfældig.

Ladehusene ved gavlene er almindelige.

De 9 eksempler udgør 13% og findes i 1678,-82,-82,-83,-88, og 1713,-13,-31,-og -38.

TVÆRLÆNGER

På større gårde, hvor stuehusene var meget lange, blev stegeriset ofte lagt i en tværlænge, formentlig ud for forstuefagene. På ganske få gårde kunne en mindre stue tillige være placeret i tværlængen.

Efter stuehusenes øvrige rumplacering at dømme er tværlængerne en gammel skik. Ligeledes er det et gammelt træk, at herberget lægges ved stegeriset, mod senere ved krobhuset.

De 10 eksempler udgør 14%, hvor tværlænger findes i 1671,-78,og -81,-88,-94, 1702,-22,-28,-49,-og -50.

HERBERG VED GAVL

Her genkendes det mønster, som senere bliver det faste i de bornholmske bøndergårde. Herberget placeres ved gavlen, gerne med en kælder under. Krobhuset har eet eller to afdelte kamre, hvoraf et af dem næsten altid er låsfast og således nok et spisekammer. Forstuefaget er altid med afdelt ildsted.

At det er en sen plandisposition ses af de årstal hvor den omtales: 1679, 1710,-22,-23,-26,-28,-28,-29,-30,-38,-39, ialt 15%.

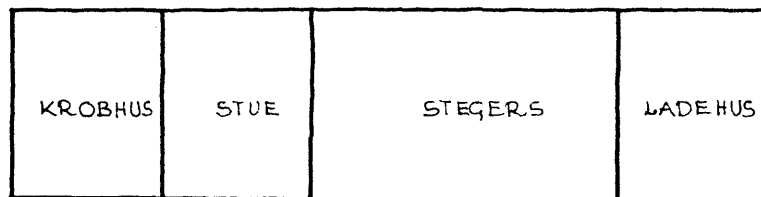
RUMBETEGNELSER

- STUEN Eneste opvarmede boligrum, hvor man både har spist, sovet og arbejdet; normalt tre gennemgående fag, vinduer til sydsiden, dog altid mindst et mod gården i sydlænger.
- STEGERS 2-5 fag. Stegerset har både køkken- og bryggersfunktion. Små kamre kan være afdelt i stegersfagene. Rummer bageovn, kølle og ofte ildersted eller skorsten; sjældent vinduer, men døre mod gård eller forstue og evt. mod haven.
- FORSTUE 1-2 fag, ofte opdelt med ildersted eller skorsten bagtil; altid med halvdøre til gården.
- KROBHUS 1-2 fag, sengekammer, evt. med et eller to små adskilte rum, hvoraf det ene er låsfast og da et spisekammer.
- HERBERG 2-3 gennemgående fag, kombineret sove- og opbevaringsrum, vinduer og udvendig låsfast adgang. I de tidligste beskrivelser synes beliggenheden at være tilfældig, i 1600-tallet finder vi endog hyppigt rummet i en udlænge. Senere er rummet placeret ved en stuehusgavl.
- KÆLDER Optræder sjældent i 1600-tallet, hyppigere i 1700-tallet og da altid under herberget ved gavlen. Benyttes til opbevaring af forråd.
- LILLESTUE Normalt 2 fag, i mindre gårde uopvarmet, benyttet enten som aftægtsbolig, daglig- eller folkestue. Sjældent forekommende.
- DRENGEHUS Karlekammer, som regel beliggende i en udlænge nær stuehuset; ofte vinduer og låsfast dør.
- HUGGEHUS Placeret i et eller to yderfag, redskabs- og værkstedsrum, ofte med låsfast dør.
- MELHUS Rum til forarbejdning og opbevaring af mel. Kan evt. betegne et rum, der blot ligger imellem herberg og krobhus.
- LYNG- OG TØRVEHUS 1-2 fag, oftest ved stegerset og benyttet til brændsel.
- LADDEHUS Det er ikke usædvanligt at finde ladehus i yderfagene af stuehuset, som regel op til stegerset. Ladehus betegner på Bornholm både stalde og lader.

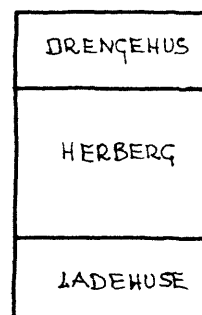
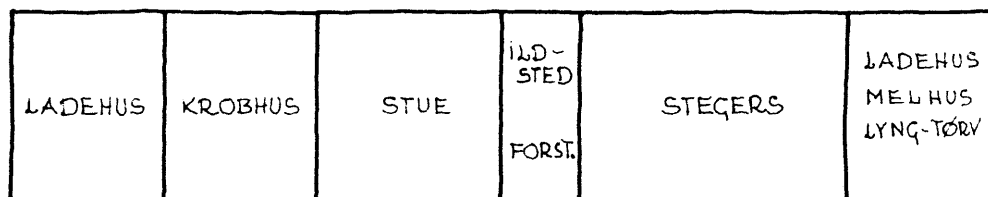
STUEHUSPLANER - OMKR. 1600 - 1750.

SKEMATISK OVERSIGT.

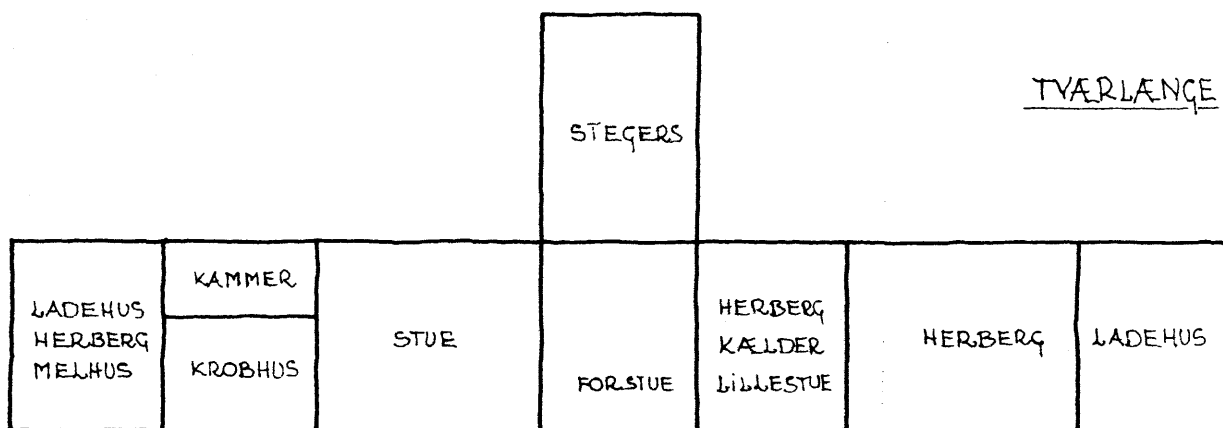
UDEN FORSTUE

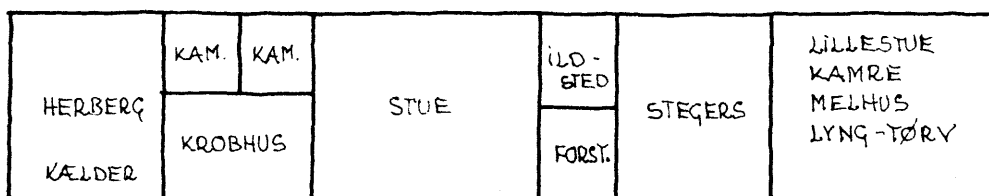
HERBERG I UDLANGE

TVÆRLANGE

HERBERG VED GAVL OG VED KROBhus

Rumbeskrivelse

Rumbetegnelserne i beskrivelserne skifter fra vurdering til vurdering og op gennem tiden. Da nogle udtryk er bornholmske, skal de samt rummenes funktion nøjere forklares. Hvad inventar angår, nævnes kun det væsentligste.

Stuen er som regel tre fag, af og til to og sjældnere fire fag; i hele bygningens bredde. Stuen er det eneste opvarmede rum, bortset fra køkken og stegers, og derfor det daglige opholdsrum, hvor der spises, soves og sikkert også arbejdes f.eks. med tekstilfremstilling.

Vinduerne er fordelt sådan, at de fleste vender mod syd, uanset det er til gården eller mod haven. Nordvæggen har normalt et vindue eller to, og altid hvis det er til gården.

Loftet er et "dælletilde", d.v.s. brædder. Der nævnes aldrig brædegulve.

Under vinduer i et hjørne ved bordet er der vægfaste bænke, og der er tillige senge.

Kakkelovnen kan være "tagteglkakkelovn", "rød teglkakkelovn", grøn eller rød "potterkakkelovn". I skifterne fra 1680'erne nævnes kun meget sjældent en "jernkakkelovn".

Stegerhus. Dette rum findes i meget forskellige størrelser fra 1-5 fag og med forskellige placeringer og opdelinger. Betegnelsen stegers står normalt for køkken, men er her, ligesom i Skåne en klar betegnelse for bryggers, dog i bred betydning, idet den daglige madlavning kan foregå i stegerhuset. Kun i få tilfælde bruges ordet køkken i stedet for stegerhus, og i flere tilfælde, især de senere, bruges begge ord i samme hus for hvert sit rum. I et enkelt tilfælde i 1683 er betegnelsen "brøgerset" brugt.

Rummet er simpelt udstyret. Der er sjældent vinduer, men gerne en dør mod nord og en mellemdør til forstuen. Et kammer kan være afdelt i stegerset, formentlig som pigekammer.

Loftet er "flagetilde", d.v.s. af rafter, eventuelt dækket med lyng, tørv eller ler, og hyppigt kun over en del af rummet, formentlig over ovn og kølle for at hindre ilden i at antænde taget. Stegerset rummer bageovn, kølle til malttørring og ofte nævnes også "ildersted" eller skorsten. Placeringen af ildstederne er sjældent nævnt, og i nogle tilfælde er det muligt, at alle sam-

les om een skorsten - hvis der er skorsten. Det oplyses heller ikke altid om ovn og kølle blot er placeret i stegerhuset, men har indfyring fra f.eks. forstuens skorsten. Den samme tvivl opstår, når der angives to stegerhuse ved siden af hinanden.

Forstuen. Rummet er i langt de fleste tilfælde ét fag, men kan også være over to fag. Det nævnes især i de ældre beskrivelser, at forstuen ligger sammen med stegerhuset, og vel da blot afdelt i dette; men det typiske er, at forstuefaget er opdelt i en forstue og et "ildersted" eller en "skorsten". I de tidlige beskrivelser benævnes rummet ofte som "forstue med fyrsted", og der kan da være tale om blot en eventuelt skorstensløs indfyring til stuens kakkelovn. Senere er det helt klart, at ildstedet er afdelt.

Når der i nogle vurderinger nøje angives, at skorstenen går "oven taget" er det ikke givet, at de ikke gør det, når det ikke nævnes; dertil er beskrivelserne for uensartede. Nogle er dog meget fortællende, som "skorsten, muret med gråsten (kampesten), strogsten (ubrændte lersten) og oven taget brændte sten (mursten)" og, iøvrigt i samme hus, en "skorsten oven på tildet (loftet) af ler og træ". Et andet sted "en skorsten opmuret af strøgne sten, norden deroptil er en bagerovn med ovnskjul over, tækket med tegl", d.v.s. en ovn der stikker udenfor husvæggen i det fri og dækket med teglhalvtag for at skåne ovnens lerkappe, og teglene lægges desuden for at hindre varme og gnister i at antænde taget.

Forstuen har altid halvdøre til gården, men kun sjældent til haven, og der er mellemdøre til stue og stegers. Der nævnes af og til en bæk eller et skab i forstuen.

Krobhuset. Ligesom stegerhus, forstue og stue er krobhuset et fast rum i alle planerne, liggende op til stuen i eet eller to fag, og ofte med eet eller to afdelte kamre mod nord.

Ifølge skifterne må krobhuset tolkes som sengekammer, og de små kamre som spisekamre, eller en art depotrum, idet kamrene meget tit har låsfaste døre.

Som regel er der en dør fra stuen til krobhuset, men dør direkte til gården ses også. Sjældnere og kun i de sene vurderinger, findes også dør fra krobhus til herbergshuset.

Normalt er krobhuset forsynet med vinduer og bræddeloft; det kan dog være et simplere flagetilde (rafteloft).

Krobhuset har måske en parallel i det skånske "bakhus", som

har samme funktion og placering.

Herberghuset. Dette er måske det mest spændende rum, der sender tankerne tilbage til middelalderen, hvor herbergshuset kunne være en selvstændig bygning, en egentlig loftbod, der fungerede som et kombineret forrådsrum og gæstehus, ofte med kælder under. I en artikel "Loftboden fra Småland" i Budstikken 1961 har Bjarne Stoklund gjort rede for begrebet loftbod i en større sammenhæng, og giver her oplysninger om de bornholmske lofthuse. Benævnelsen "loftet", "herbergshuset", "huset", "loftsalen" og "salen" er synonymmer, og ordet sal har holdt sig til idag. Amtmand Urne har i midten af 1700-tallet set sådanne fritliggende høje "trappehuse eller sale", som kaldes "loftet". De fritliggende lofthuse har hørt til på større gårde. På Skovsholm i Ibsker nævnes i 1688 en 9 fag lang bygning "med steentag og lervægge, hvorudi et Herbergs Huus med en liden skorsten och 1 drengekammer med kielder under".

Blandt de vurderinger, som jeg har gennemgået findes ingen fritliggende herbergshuse, men i flere af de ældre beskrivelser findes herbergshuset i en udlænge, og da i den ende, der ligger nærmest stuelængen.

Det mest almindelige er imidlertid at finde herbergshuset i stuelængen, hvor det kan være placeret forskellige steder. I de ældre huse synes der ikke at være nogen fast placering af rummet, det findes såvel ved stegers som ved krobhus. Først senere bliver det mere almindeligt, at hergerget ligger op til krobhuset og da ofte ved gavlen; og når der er kælder under, benævnes det ofte som "loftet".

Herbergshuset er som regel to fag og sjældnere tre, i hele husets bredde. Der er bræddeloft og vinduer, og tit en låsfast dør til gården. Rummet er altid uopvarmet, og der er sædvanligvis senge, ligesom der nævnes borde, skabe, bænke og kister.

I Skånes Österlen findes også herbergshuse, ligedes ofte i en udlænge, og det har de samme funktioner som de bornholmske herbergshuse.

Kælderen. Der nævnes sjældent kælder i de tidlige vurderinger, men hvis de nævnes er ^{de}anbragt i stuelængen ved stegerhuset. Senere kommer dog flere eksempler på kælder under herberghuset ved gavlen.

Udgravningen på Damaskegård viste, at alle stuelængerne frem til omkring 1800 havde fulgt det hældende terræn og tilsyneladende var uden kældre, og formentlig har kældre ikke været almindelige i den form vi kender dem fra gårdene idag.

Lillestue. Denne betegnelse bruges om rum på omkring to fag. De ligger ofte ved stegerhuset, er opvarmede og har loft og vinduer. Funktionen er usikker, men der kan være tale om både aftægtsbolig, dagligstue eller folkestue. I flere større stuelænger findes foruden den større faste stue tillige en mindre stue med opvarmning, ikke benævnt som lillestue, men formentlig med samme funktioner, som antaget ovenfor.

Drengelus. Karlekammeret, som på Bornholm altid har været benævnt "drengehus-eller kammer" lå som regel i en udlænge nærmest stuehuset, men det kunne også være placeret i stuelængen ved stegeret.

Rummet er eet til to fag, uopvarmet, med loft, af og til med vinduer og selvfølgelig med senge.

Huggehus. I stuelængen er huggehuset placeret i eet eller to fag ved gavlene, men kan også findes i en udlænge. Huggehuset har som regel loft og i enkelte tilfælde en låsfast dør til gården.

Meelhus. Umiddelbart opfattes dette rum som et kværnhaus, hvor der males og opbevares mel, men man skal være opmærksom på, at "meel" også kan betyde mellem, f.eks. i "meeldør". Senere i 1700- og 1800-årene kendes rummene "melsal" og "melstau", mellem-sal og mellemstue.

På nogle gårde er melhuset placeret mellem krobhus og herbergs-hus som et eet-fagsrum, og her kunne det meget vel være et mellemkammer. Mere almindeligt er det dog at rummet ligger ved stegeret og endda ved gavlen, og ^{her} synes betydningen "mellem" at være ulogisk. I enkelte tilfælde kan meelhuset være placeret i en udlænge.

Lyng-og tørvehus. Brændslet var fortrinnsvis lyng og tørv, og et rum på eet eller to fag til dette brændsel lå gerne ved stegeret eller i en udlænge nær stuehuset.

Ladehus er på bornholmsk betegnelsen for såvel stald som lade. Det har måske oprindeligt alene været stald, "Laa".

STATISTIK

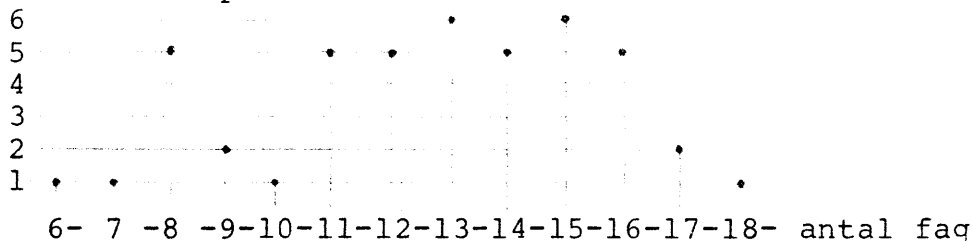
De 70 udvalgte eksempler er tilfældigt udvalgt og næppe tilstrækkeligt for statistiske beregninger i alle tilfælde. Tallene må derfor blot tages som antydninger, og formålet er blandt andet at kunne pege på forhold, som må undersøges nøjere.

Længeantal

1	længe	-	1	eksempel
2	-	-	6	-
3	-	-	22	-
4	-	-	24	-
5	-	-	3	-

Antal fag boligrum

antal eksempler

I gennemsnit udgør boligens fagantal 35% af gårdenes totale fagantal. Denne procent er et gennemsnit for udregning af samtlige gårdes %-del. Variationen ligger mellem 25-45% uden nogen tydelig sammenhæng mellem fagantal ialt, og boligens størrelse. For eksempel er de største gårde på ialt 67 og 62 fag med henholdsvis 44-og 25%. De mindste på 15 fag har 47-og 54%.

Enkelte rums fagantal

Herbergshuse:

2	fag	-	37	eksempler.
3	fag	-	9	eksempler.

Stue:

4	fag	-	2	eksempler.
3	fag	-	35	eksempler.
2	fag	-	11	eksempler.

Krobhus:

1	fag	-	17	eksempler.
2	fag	-	31	eksempler.

Stue/krobhus: fag: 4/1 - 4/2 - 3/2 - 3/1 - 2/1 - 2/2 - 2/3

antal eksempler	1	1	25	10	6	5	2
-----------------	---	---	----	----	---	---	---

KONKLUSION - Stuehusplaner 1600-1750.

Denne periode må langt fra tages som færdigbehandlet. De anvendte 70 eksempler bør og kan suppleres, hvilket uden tvivl vil rokke ved flere talangivelser. Desuden må husene studeres nøjere via især skifter for nøjere at klarlægge husenes møblering og brug. Trods dette har arbejdet med stoffet alligevel givet så meget, at jeg tør stille en forsigtig kronologi, der indirekte er udtrykt i rækkefølgen på den skematiske oversigt.(s.15)

Som den ældste form må planen uden forstue være ret klar. Den hører til de tidligst nævnte, den er ofte uden herberg og har altid ret stort areal ladehus, selv med flere udlænger.

Det er vanskeligere at vælge den efterfølgende type. Forsøg med opdeling i endnu flere typer gør ikke billedet klarere.

Placeringen af herberget i en udlænge synes dog at være et gammelt træk. Det kan enten være en tilføjelse eller reminicens af det fritliggende og selvstændige loft- eller herbergshus. Ladehuse og stegersets store areal taler tillige for, at det er en tidlig planform.

Stuehusene med tværlænger falder til en vis grad udenfor, da de tilsyneladende hører til på de større og færre gårde. Det er en skik, der optræder meget tidligt og holder sig længe, men ved nybyggeri ophører den sikkert i sidste halvdel af 1700-tallet.

Den sidste plantype med herberg liggende ved gavlen opad krobhuset, og med kælder under, står klarest placeret tidsmæssigt. Den optræder før 1700 kun med eet eksempel i 1679, og den svarer i sin opbygning nøje til de senere og mere faste planer i 1700-tallets seneste årtier og 1800-tallets første halvdel.

Desværre mangler der i det materiale, der her er samlet, eksempler fra omkring 1750 frem til 1770'erne. I dette forholdsvis korte åremål kan der imidlertid temmelig præcist peges på de ændringer, der sker.

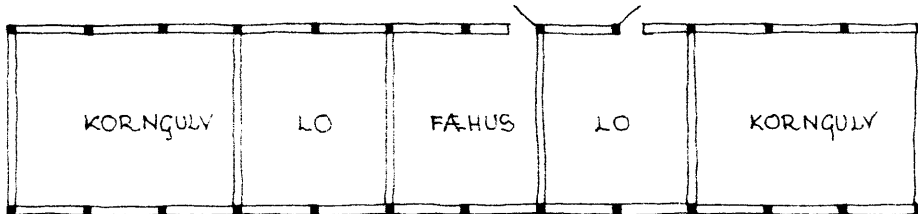
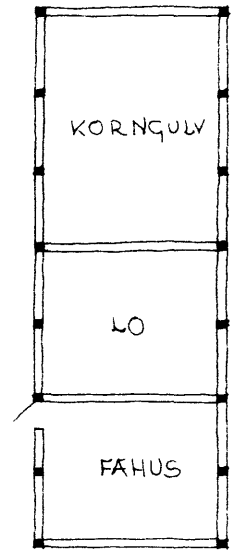
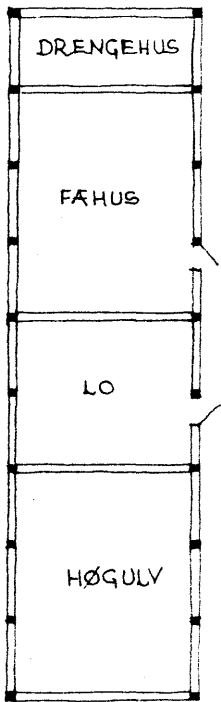
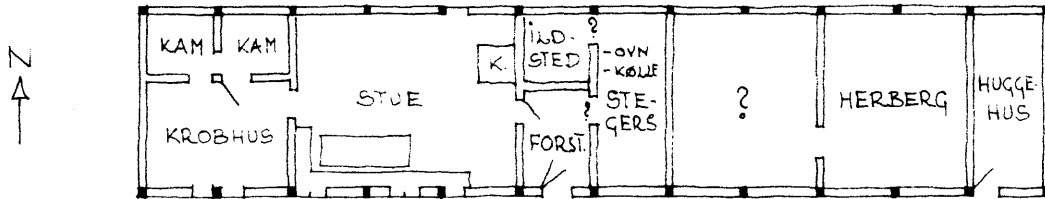
Den væsentligste tilførsel er lillestuen, som placeres over normalt to fag sammen med det bagvedliggende køkkenildsted. Der bliver da mulighed for opvarmning af to stuer mod tidligere kun storstuen gennem bilæggekakkelovnen, der afløses af "jernbilæggekakkelovnen". Der sker altså en ændring af den daglige måde at opholde sig på i stuehuset.

Ved herberget og krobhuset sker også ændringer. Den låsfaste udvendige indgang til herberget flyttes hen i krobhusfagene, og der opstår her en forstue med "mælsal", mellemsal og spisekammer. Fra storstuen til herberget bliver der tillige indvendig adgang gennem melsal eller forstue.

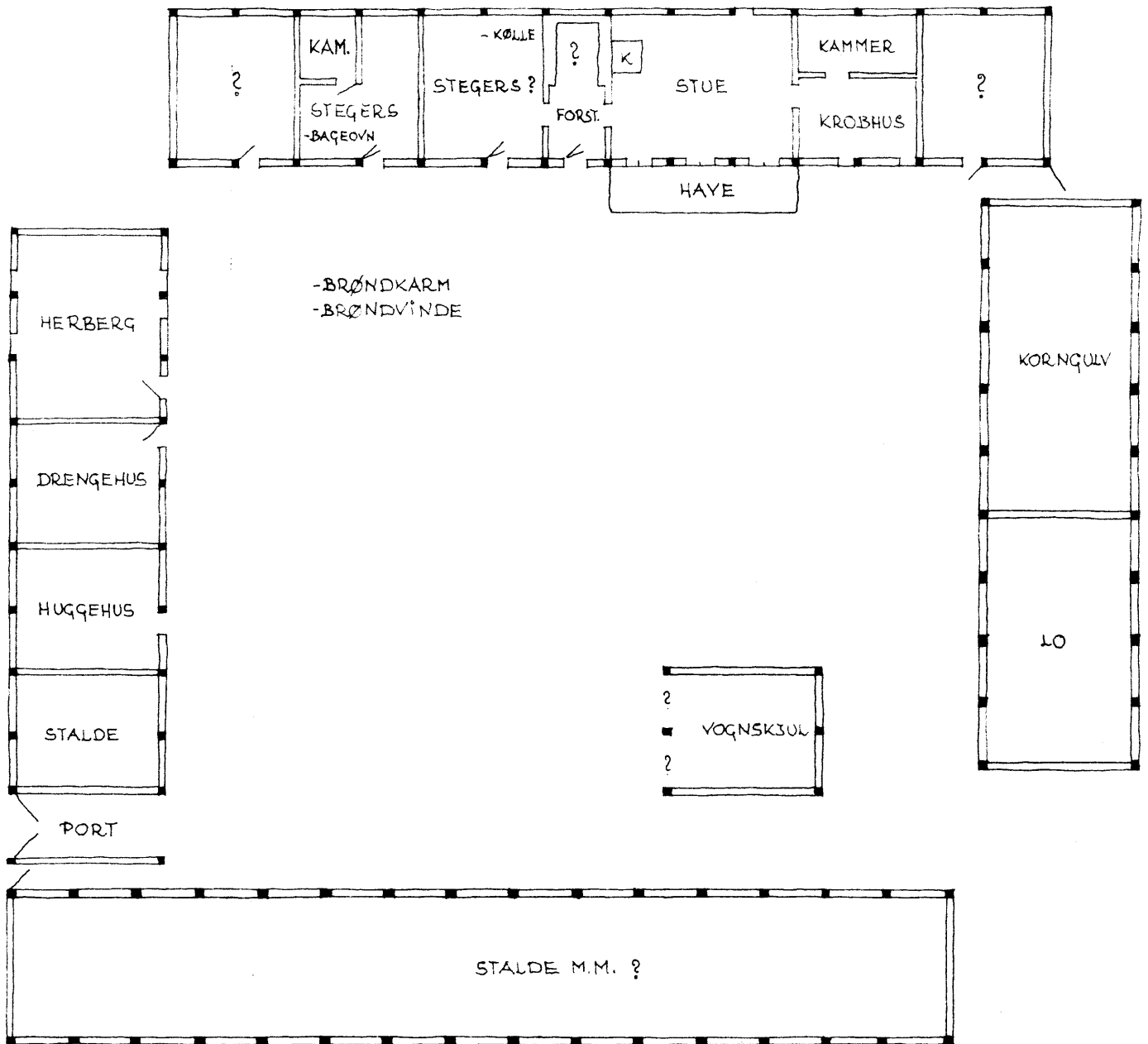
Måske mister krobhuset sin funktion som sengested, ved at der skabes flere sengesteder i lillestue og storstue.

Supplerende oplysninger i tingbøger og skifteprotokoller kan muligvis give svar på disse meget spændende og radikale ændringer i stuehusenes planer.

1727
20. SLG. ÅKER

1730
26. SLG. NYKER.

"UDHUS PÅ GÅRDENS GRUND"
HUSMANDSSTED.

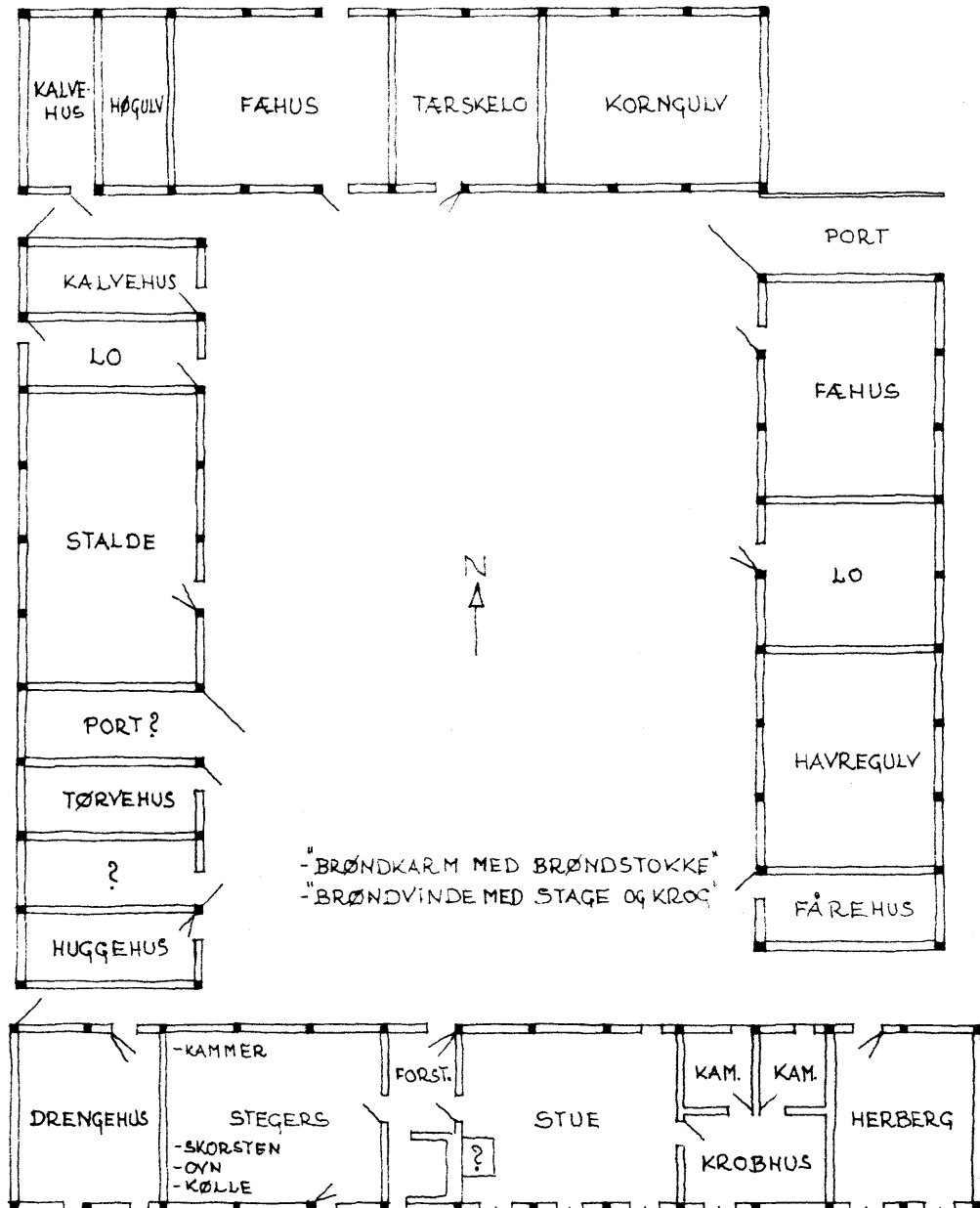

- KÅLHAVE MED EN LIDEN ÅBK.
- DAM OG DAMSTED
- SKOV, MEST ELLERAFTER, 5 ÅSKE: "BJÆLKE OG SPÆR, STÅR I RODEN", 7 EGETRÆER: 4 SPÆR STORE, 3 NOGET STØRRE.

1739

24. SLG. NYLARS

- KÅLHAVE NORDEN TIL :
- STENGÆRDE
- UNGE FRUGTTREER.

FRUGTHAVE SØNDEN TIL:

- GÅRDE
- ET PÆRETRÆ
- TO ÆBLETRÆER
- ET AKSELBÆRTRÆ
- FEMTEN KIRSEBÆRTRÆER
- TO SMÅ ASKE

I SKOVEN SØNDEN GÅRDEN:

- 100 EGE- OG ASKETRÆER
- UNDERSKOV AF SMÅ ASKE OG HASSEL.

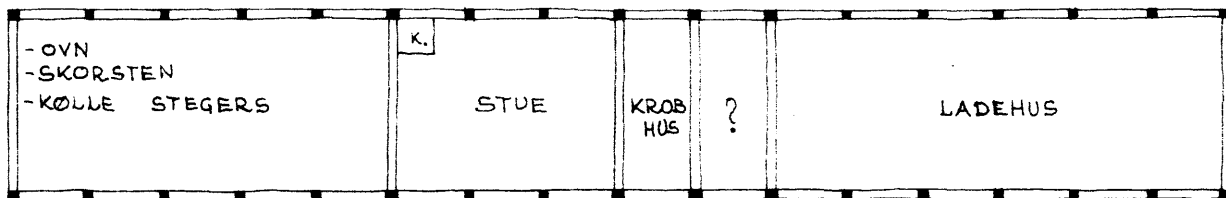
STUEHUSE UDEN FORSTUE

1600-TALLET

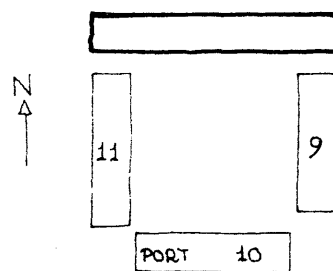
D

1671

4. SLG. NYLARS

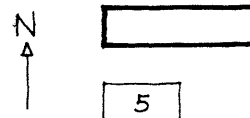
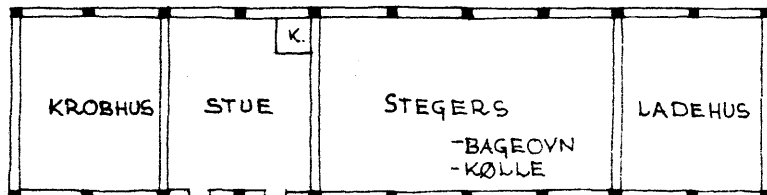

- GÅRDTRÆER.
- KÅLGÅRDSRUM MED BRØND, BRØNSTED OG GRISLØKKE.
- DAM OG DAMSTED.
- FRUGTTRÆER.
- SKOV.

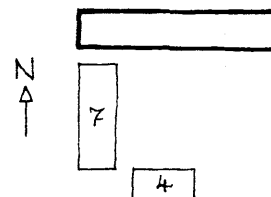
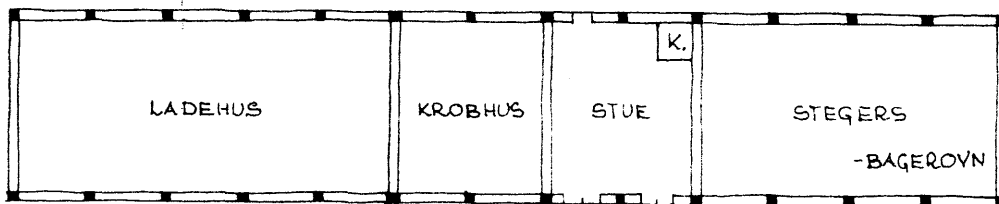
1679

6. VGD. RØ.

1679

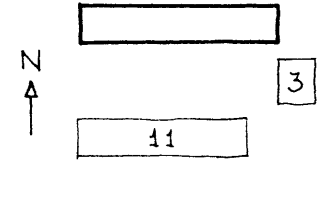
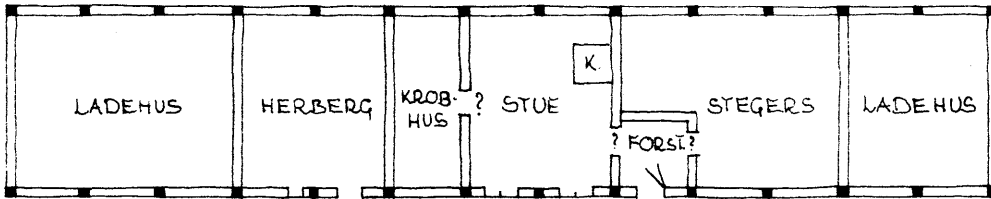
64. SLG. KLEMENSKER

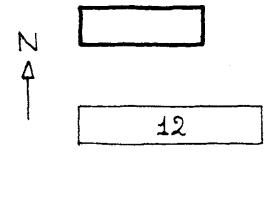
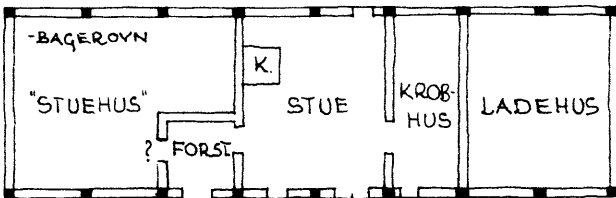
SMÅ STUEHUSE

E

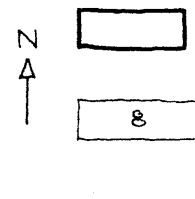
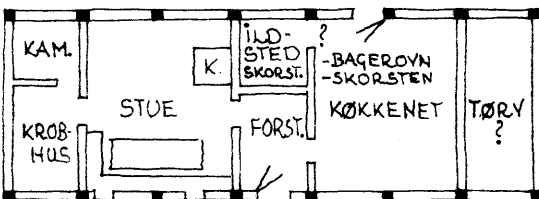
1682
5. YGD. RØ.

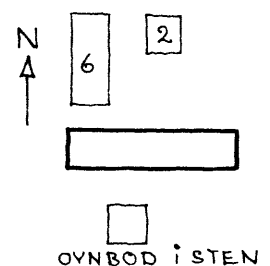
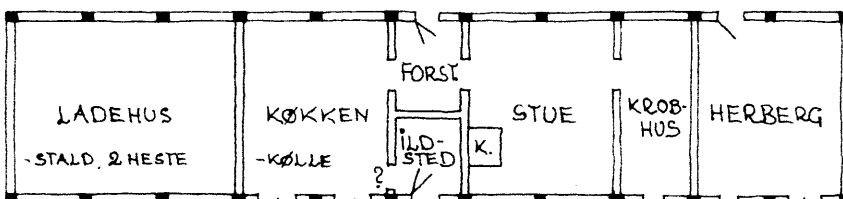
1702
54. SLG. KLEMENSKER.

1730
4. SLG. PEDERSKER.

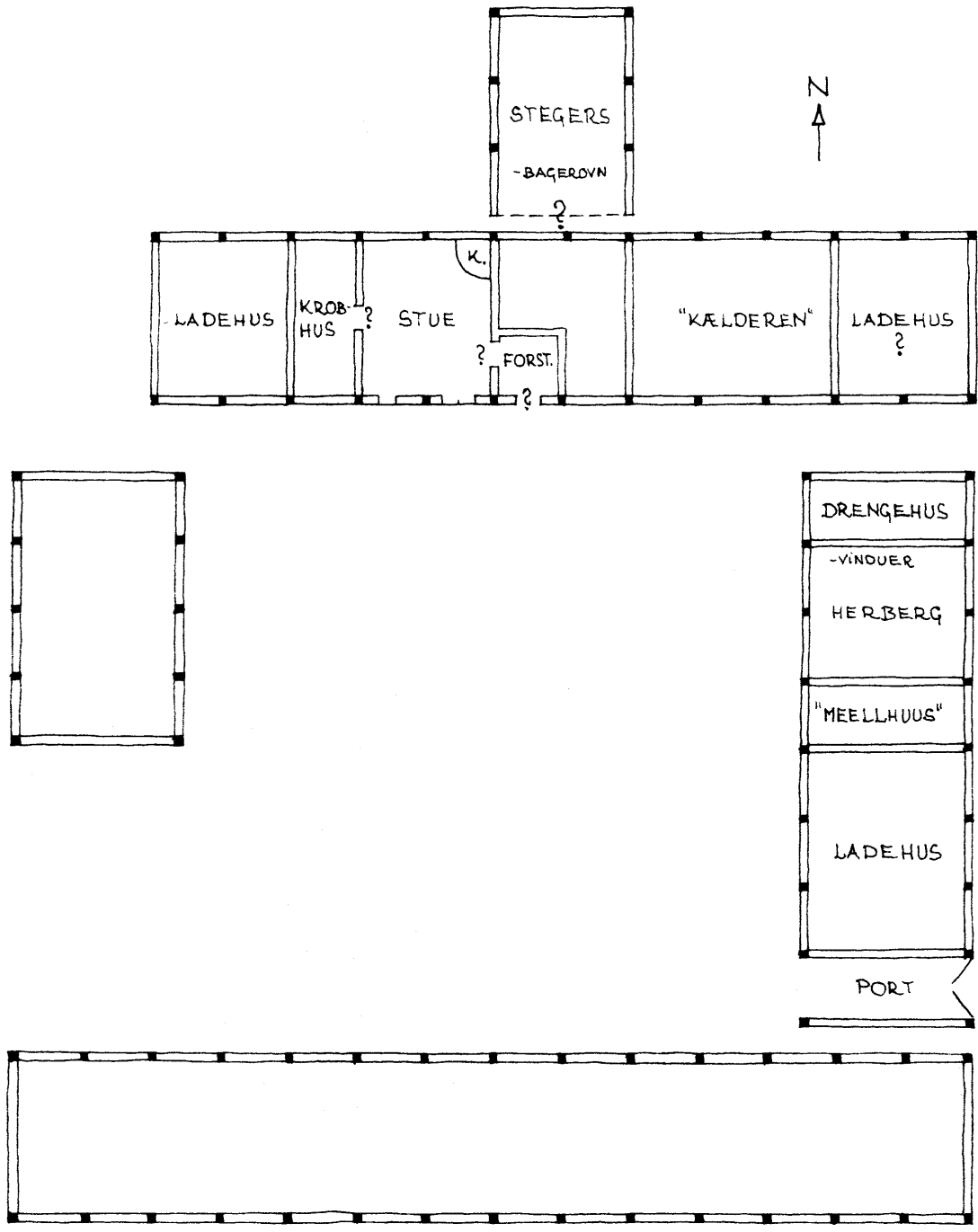

1749
25. SLG. ØSTERMARIE.

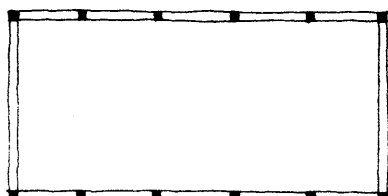
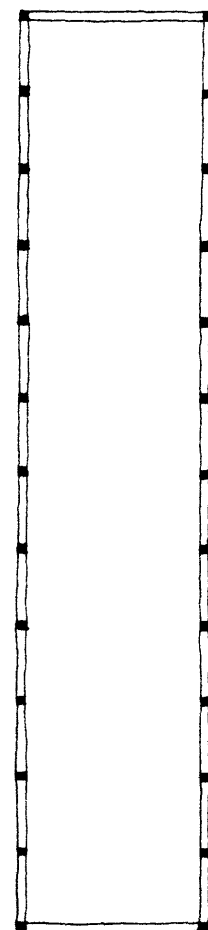
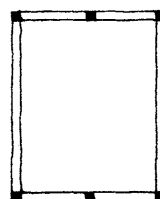
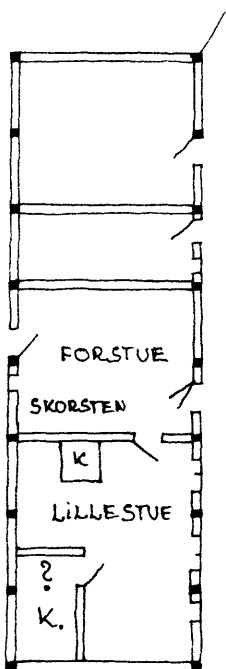
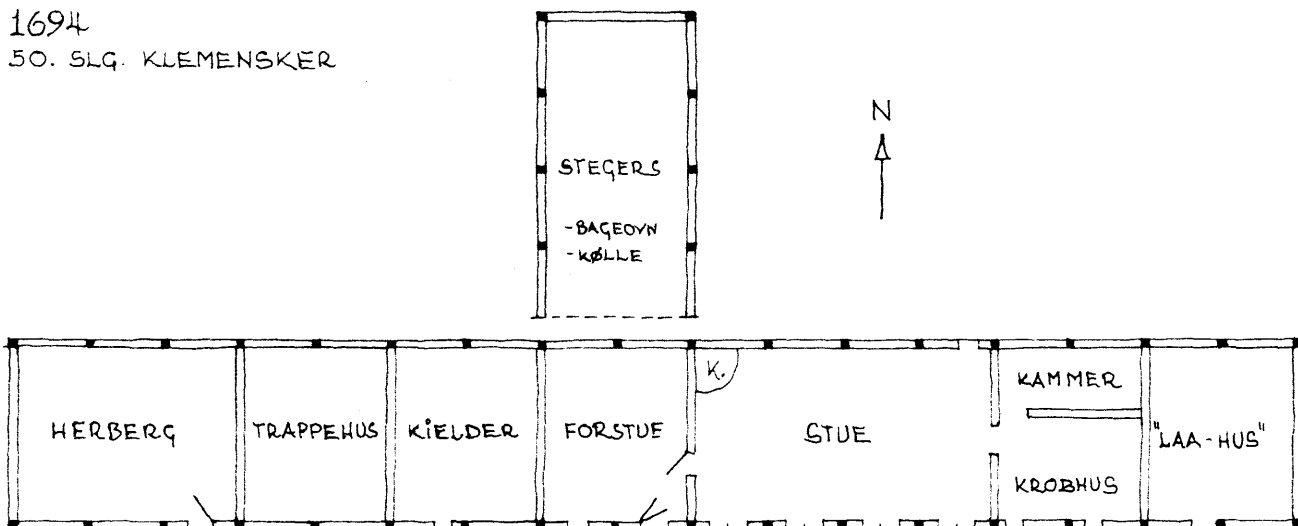

1678

VORNED BO I KLEMENSKER.

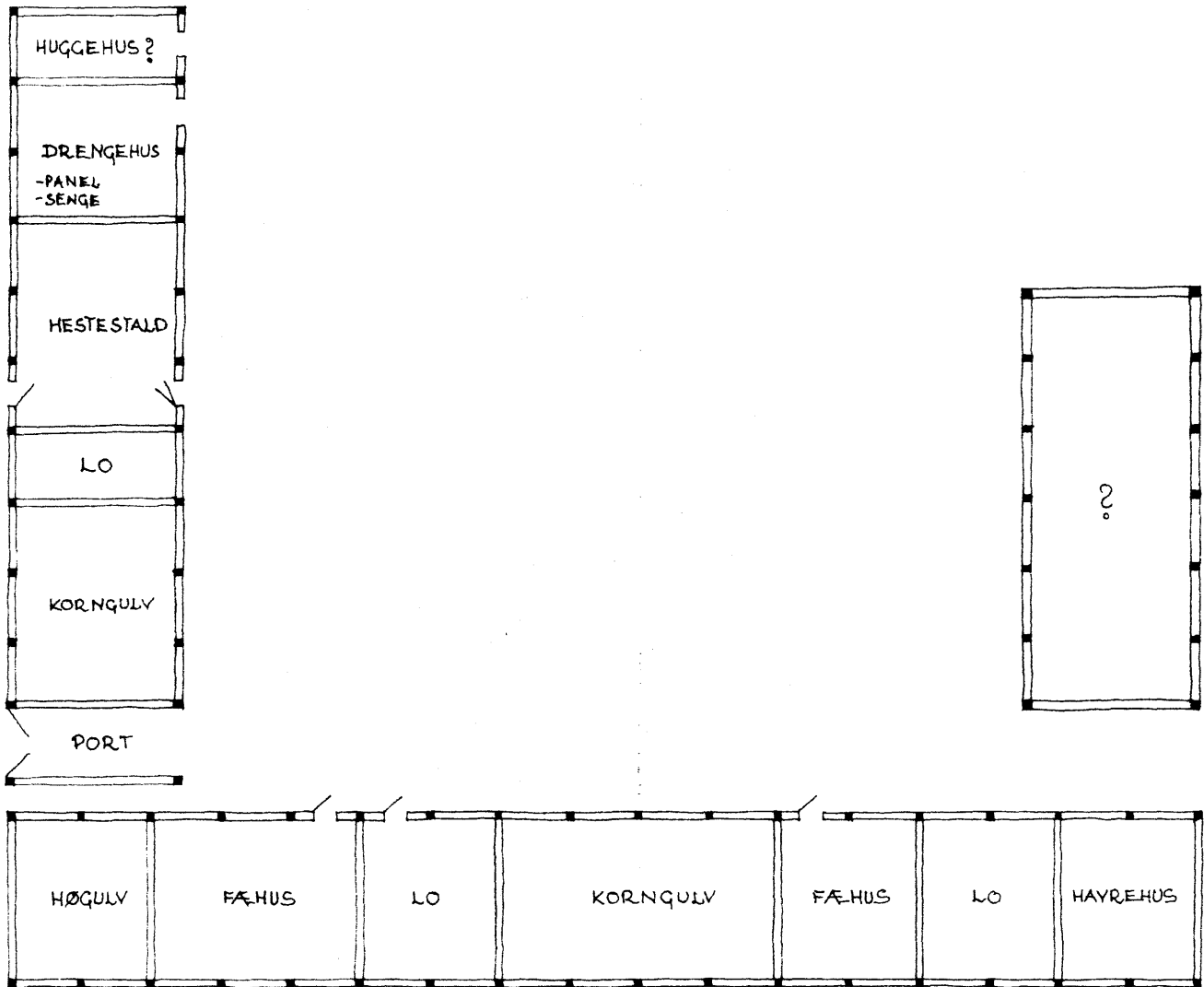
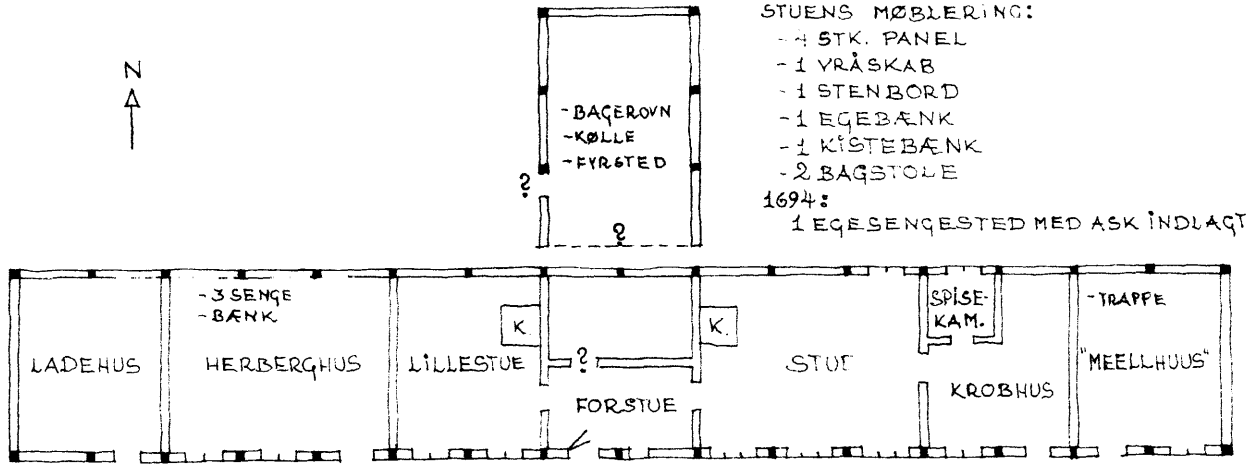

1694
50. SLG. KLEMENSKER

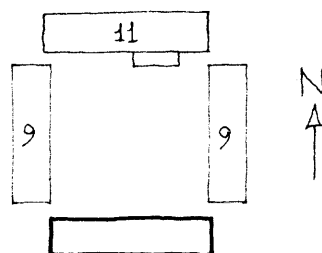
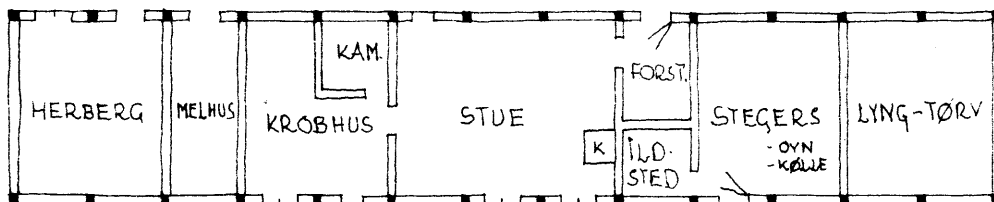

1702

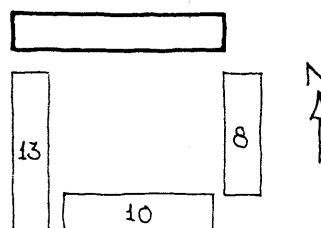
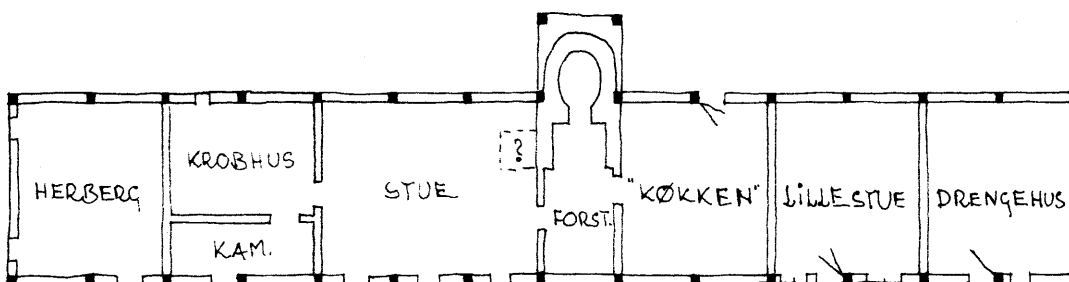
62. SLG. KLEMENSKER - FORMENTLIG OPFØRT 1650.

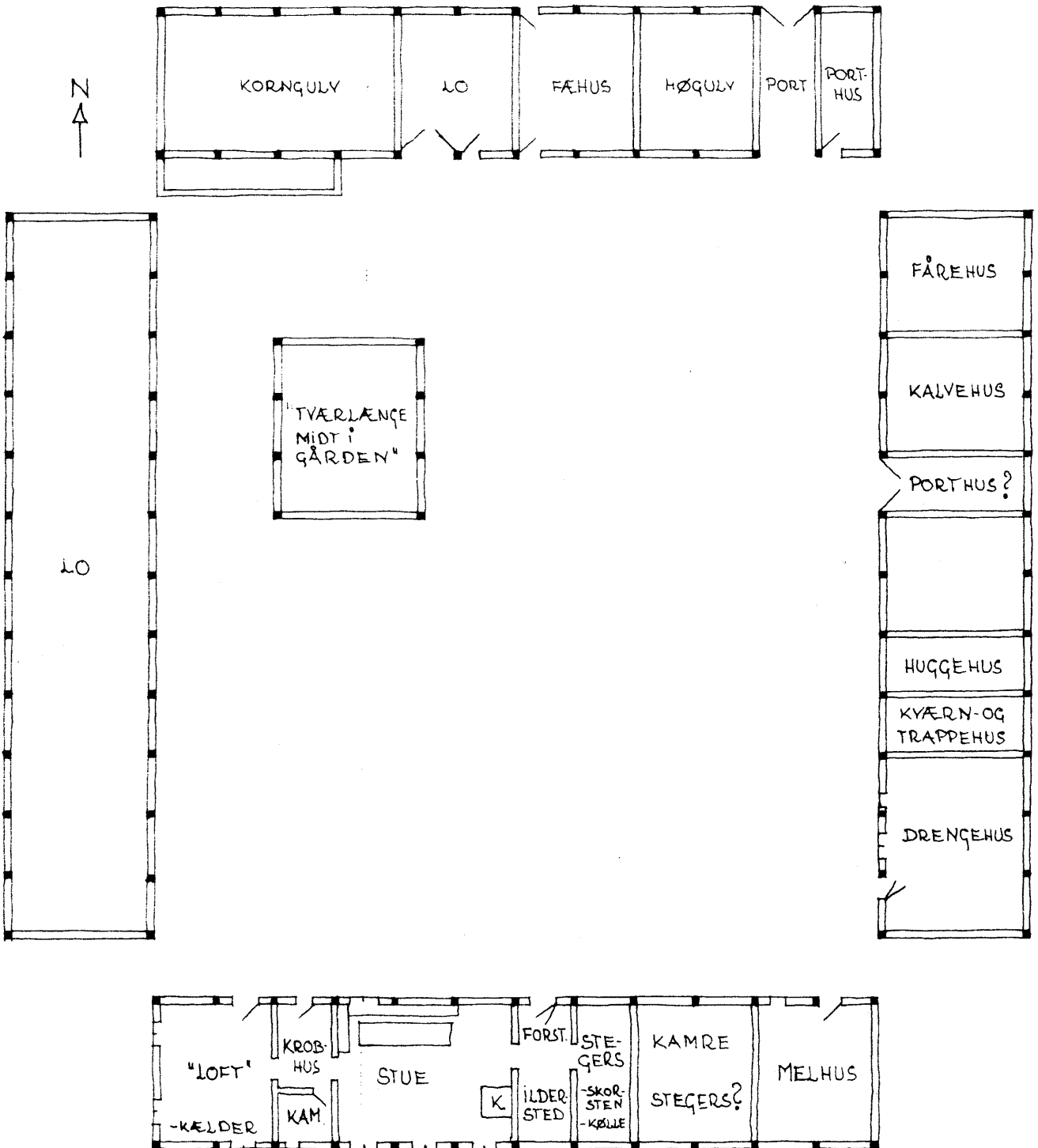
1722
23. SLG. ÅKER.

1750
16. SLG - IBSKER.

1726
3. SLG. ÅKER

Oversigt - se tegning, s. 34

Det mønster, som tager form i første halvdel af 1700-tallet bliver senere i en lidt ændret og udvidet form den typiske bornholmske stuehusplan.

Salen og mælsalen er både opbevaringsrum, sengested og festrøm. Begge rum kan være prydet med loft-og vægmalerier.

Kælderen placeres altid under salen i samme størrelse som denne. Det er et forrådsrum, og ofte er der indvendige opgange til forstuen eller et kammer, - se B.

Ved forstuen er tit et spisekammer, og ofte kun med dør til forstuen, - se C.

I brandtaksationerne fra første halvdel af 1800-tallet bruges ofte betegnelsen "mellemkamre", i stedet for "mælsal", - se C. Storstuen er sikkert forbeholdt bonden og hans familie, mens lillestuen bruges til det daglige ophold med spisning og arbejde, samt sengested, som regel med en alkove "sengahul" ved skorstenen.

I de meget lange stuehuse på 19-22 fag indskydes, også i de tidlige planer, en mellemstue. I samme fag som denne findes tillige tit et sengekammer.

Bryggerset rummer den store skorsten med bageovn, kølle og murgryder. På eksemplerne A og B vises de to brugte placeringer, der er mest almindelige. Senere, da husene bliver bredere, ligger ovnen altid på tværs ud mod en ydervæg, indenfor denne. Husbredderne svinger mellem ca. 5,50 meter til 6,60 meter.

Plan E.:

Stuehusenes bredde forøges væsentligt i 1850'erne fra 7,6-8,5 m. Det medfører, at bygningerne deles med langsgående skillevægge. Samtidig vinder jernovne mere frem, og flere rum kan derved opvarmes.

Salen ved gavlen med kælder under får kamre, enten langs den ene side eller ved gavlen.

I køkkenet afløser komfuret det store køkkenildsted med åben skorsten.

Folkestuen er et nyt tilkommet rum, hvor gårdens folk spiste og opholdt sig.

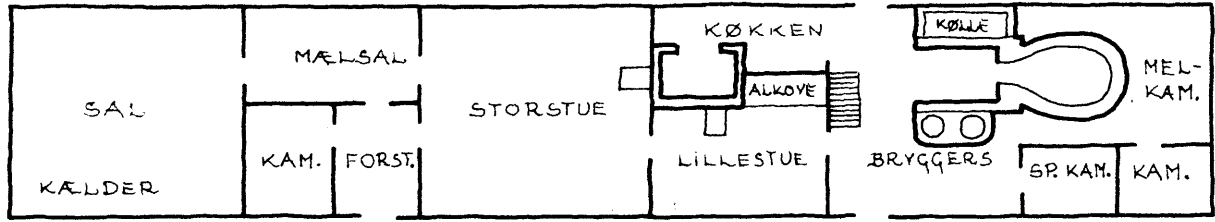
Mælkekælderen er ligeledes et nyt rum. Kælderen er blot forsænket ca. 120 cm, og har stenbænke langs væggene til mælkefade m.v.

Samtidige grundmurede stuehuse ses indrettet på lignende måde.

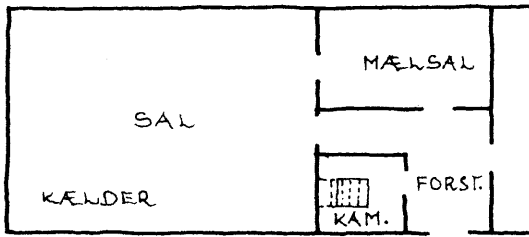
STUEHUSPLANER omkr. 1770 - 1880

SKEMATISK OVERSIGT

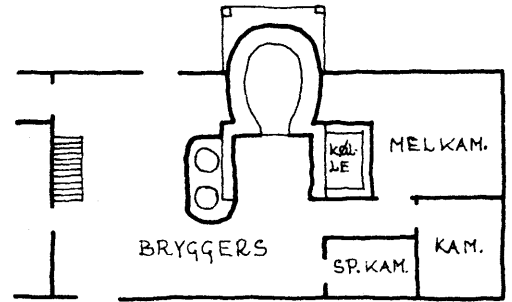
- o. 1770 - 1850. -

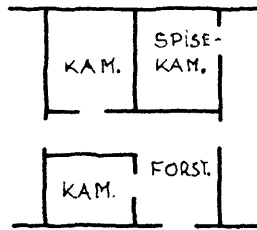
A

B

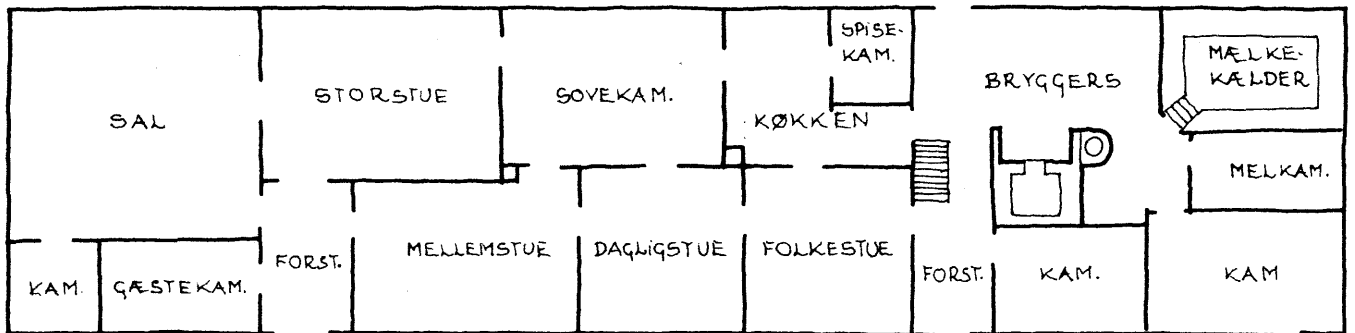

D

C

- o. 1850 - 1890 -

E

TEKSTER TIL TEGNINGER

- Melstedgård i Østerlars.

20 fag stuehus, dateret til 1796, men bygget i flere omgange, blandt andet er de fire østre fag med fodrem tilføjet. (?)

Planen er ændret lidt fra sit oprindelige udseende, for eksempel har der i sovekammer og mellemstue utvivlsomt været køkken og lillestue. Disse rum er senere flyttet til nuværende køkken og dagligstue.

Fuldt udbygget repræsenterer stuehuset den klassiske plans lange form, hvor der er plads til en mellemstue og fire fag mælsal og kamre ved "bedstforstauan".

1862 sker en del forbedringer, idet vurderingen stiger fra 1260 til 1800 rigsdaler. Mælkekælderens ud for bryggerset er tilbygget 1873.

Iøvrigt oplyser brandtaksationerne følgende:

1859 - ny østre længe.

1860 - ny søndre længe.

1862 - ny vestre længe.

1873 - ny gårdlænge som tværlænge, en ottekantet bygning syd til for en hestegang.

- Fåregård i Olsker.

Dateret 1780. 13 fag lang og eksempel på mindre plan med to fag sal, som iøvrigt har usædvanlig brede fag på 230 og 260 cm.

Oplysning om, at der i sovekammeret op mod storstue tidligere har været åben skorsten, bekræftes af det meget brede fag her på 250 cm. Der har altså været den traditionelle lillestue med bagvedliggende køkken, hvorfra der har været dør til storstuen. Det kolossalt store bryggersildsted synes at have været planlagt her med sit 275 cm brede fag.

Dørhammeren med Ano 1780 sidder sikkert i det oprindelige dørfag, der traditionelt er placeret her op til lillestuen.

- Bertelegård i Ibsker.

Dateret til 1797. 13 fag langt og eksempel på en mindre plan, hvor storstuen er reduceret fra normalt tre fag til her to fag, mens salen er på de sædvanlige tre fag. Den store forstue har sikkert indeholdt et mindre kammer.

Der er ingen dør fra køkken til lillestuen, hvor man spiste dagligt, Man har da måttet gå gennem storstuen eller bryggerset med maden, hvilket dog ikke har været usædvanligt. Årsagen er ganske enkelt den, at alkoven har optaget dørens plads.

TEKSTER TIL TEGNINGER

- Helletsgård i Ibsker.

Dateret til 1798. Med sine 19 fag har der været plads til fire fag sal, forstue og kammer over 3 fag, og et ret stort bryggers, der dog har været for lille og derfor udvidet med en hodda i 1840, hvilket er meget typisk for de smalle stuehuse.

- Marevadsgård i Klemsker.

Stuehus opført 1823. De 19 fag giver plads til en mellemstue og et sovekammer mellem storstue og lillestue. Gæsteværelserne ved storstuen er måske senere indbygget. Fra forstuen skal man gennem mellemsalen til salen; i forstuen findes den meget almindelige trappe til loftet. Kornet lå som regel på sals- og stuelofterne. Det er usædvanligt at køkkenet vender mod syd, til gården. Reglen er den, at lillestuen ligger mod syd - også i søndre stuehuslænger. Gårdspladsen er iøvrigt opdelt i en "mandgård" ved stuelængen og en "fægård" ved staldlængerne. Gårdkonen er meget stor, men indeholder typiske rum.

- Offergården i Østermarie.

Det 15 fag lange stuehus er opført i 1828 med en typisk plan for den tid.

Der er ikke melsal, men mellemkamre og et spisekammer hvortil der er adgang fra stuen. Lillestue og bryggers har fået den meget almindelige halvtags tilbygning, hodda. Køkkenet er forholdsvist bredt, og har derfor ikke behøvet nogen udvidelse, som det ellers tit ses. Vævestuen ved bryggerset optræder normalt ikke her. Væven kunne være opstillet på salen, i storstuen eller evt. i en udlænge.

- Klintebygård i Ibsker.

Stuelængen har først fået en hodda ud for bryggers og køkken og senere en heltagssidebygning som aftægtsbolig i 1874-75.

Lillestuen er her 3 fag bred mod de normale 2 fag.

- Mægård i Pedersker.

14 fag stuehus bygget i to omgange. De 8 vestre fag, (bryggers), blev bygget o. 1848 og de 6 østre fag, (sal) o. 1855.

Planen er ellers meget typisk, men mangler kælder under salen pga. det flade terræn. Til gengæld findes en lille kælder ved bryggerset.

Ildstedet med bageovn ligger på tværs, hvilket er et senere træk i stuehusene.

- Blæsbjerggård i Nyker.

Dette 16 fag lange og 8,5 meter brede stuehus repræsenterer den seneste type med delt plan, som dukker op i 1850-erne.

Salen har fået kamre langs den ene side, og vinduerne er placeret i den modsatte side og ikke i gavlen som i de tidligere planer. Kælderen ligger under salen. Flere rum kan opvarmes med kakkellovne tilsluttet de to skorstene, men salen er stadig uopvarmet. Sovekammerets placering er uklar, men optræder ofte her.

Mælkekælderen er et nyere rum, forsænket ca. 120 cm. med stenbænke langs væggene.

Køkkenet har sandsynligvis ikke haft åben skorsten, men oprindelig komfur.

TEKST TIL TEGNINGEN

- Hundehusgård i Østermarie.

Det 9 fag lange stuehus kan være opført meget tidligt i 1777 iflg. indskrift på en salsbjælke. Mere sandsynligt er det dog, at det er opført af genbrugte materialer.

Det er en meget lille gård, men har imidlertid både sal og storstue. (Se rekonstruktion).

Sammenlign gårdens størrelse med de øvrige, der også er i mål 1:200.

Der er brugt meget simple og genbrugte materialer, især i udlængerne, hvor alt er meget skævt og krumt.

Bemærk spærene med tveje foroven, således at hanebånd kan undværes.

- Ringebybro i Vestermarie.

Dette vinkelbyggede husmandssted med en lille tofags bod er meget simpel og sammenstykket af genbrugte materialer. Der har ikke været sal, og storstuen er blot over to fag - skorstenen deler fag med lillestuen, som til det daglige ophold er blevet meget lille.

Stedet er imidlertid typisk for de små husmandssteder, eller udbyggere som de kaldes.

- Hus i Bølshavn.

Et lille enlænget husmandssted, hvor der trods alt er plads til en sal, omend den er på et 3 meter bredt fag. Stuen er lidt mindre og eneste opvarmede rum. Baggeovnen stikker ud fra det store skorstensrum. Her har man klaret sig med en skorsten, hvilket er meget almindeligt på de små gårde og husmandssteder.

- Mosevang i Bodilsker.

Dette husmandssted er efterhånden vokset til et lille firlænget anlæg, der bærer præg af knopskydning.

Stuehuset har fået en trefags sal, men forstuen med kammeret er kun over et fag og den uopvarmede storstue over to fag. Kun lillestuen er opvarmet og ligger ved siden af køkkenet og ikke i samme fag som dette. Forholdene her har imidlertid nok været anderledes med den tidligere hodda.

FODTØMMER OG GAVLKNÆGTE - 1700-tallet

Allerede i slutningen af 1600-tallet forekommer fodtømmer, og måske også gavlknægte. På klokketårnene forekommer gavlknægte i første halvdel af 1600-tallet.

Om de tidlige eksempler med fortømmer vides ikke om der også har været fodrem i gavlene; det først kendte eksempel er fra 1767. Selvom fodtømmer og gavlknægte hører sammen er der dog sene eksempler på, at det ene findes uden det andet. Gavlfodrem alene kendes fra 1760'erne.

Fodremmene synes at forsvinde i slutningen af 1790'erne og gavlknægtene omkring 1800. På nogle gårde i Østerlars findes syldstykker mellem stolperne. Det har næppe været meget udbredt, men er vanskeligt at konstatere, idet syldstykker ikke efterlader sig spor, når de fjernes.

I det øvrige land samles fodremmene normalt i hjørnerne til en sammenhængende ramme, og når hjørnestolperne placeres ovenpå remmenes hjørnesamlinger bliver dette knudepunkt svagt.

På Bornholm løses dette problem ved at lade sidernes fodremme løbe igennem under hjørnestolpen og afslutte med en udragende ende på ca. 10 cm. Gavlfodremmene samles ikke med sideremmene, men tappes ind i siden på hjørnestolpernes nederste ende.

Fodremmene ligger derfor i forskellig højde og knudepunktet bliver stærkere. Hvor kun gavlfodremme isættes, bliver de på samme måde tappet ind i hjørnestolperne små 5 cm oppe.

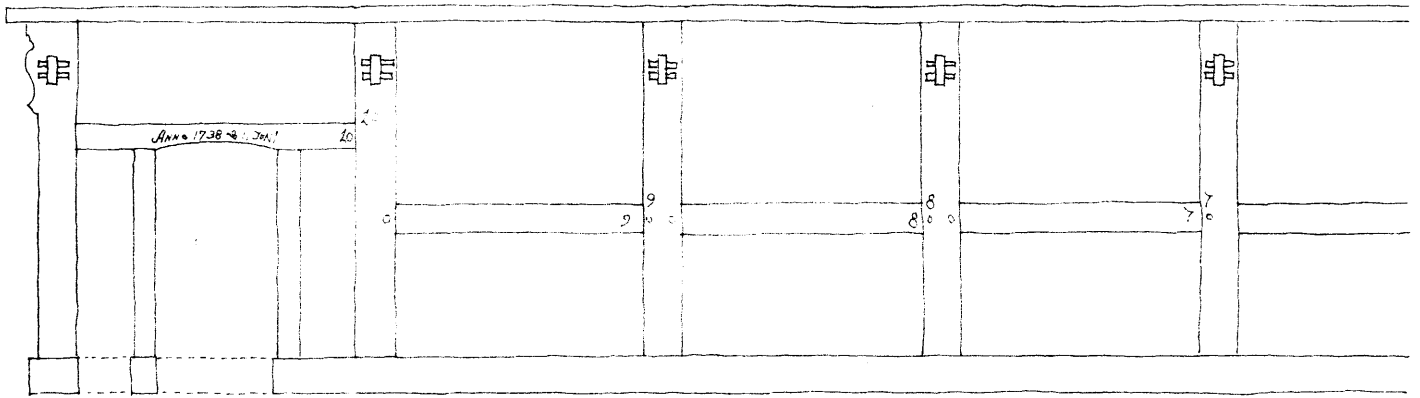
Stolperne rejses gerne "på stred", d.v.s. medhældning indad foroven på 10-15 cm. Det er muligvis gjort for at give husene en bedre stabilitet. Denne skik holder sig resten af tiden, hvor der bygges i bindingsværk, men mindre udpræget i slutningen. Bindingsværket er af svært egetræ med 9-10" stolper. Også tagremmene kan være eg, og hvor de er af andre træsorter, afsluttes de med et stykke af eg, der bedre modstår vejrliget ved de udragende ender i gavlene.

Foruden at være dekorative har gavlknægtene også en konstruktiv funktion, idet brædegavlen med not-gavlspæret kan trækkes ud over den underliggende bindingsværksgavl.

Gavlknægtene har varierede former fra gård til gård. Der er dog to meget almindelige former, som hver samler sig i den vestre og østre del af Bornholm.

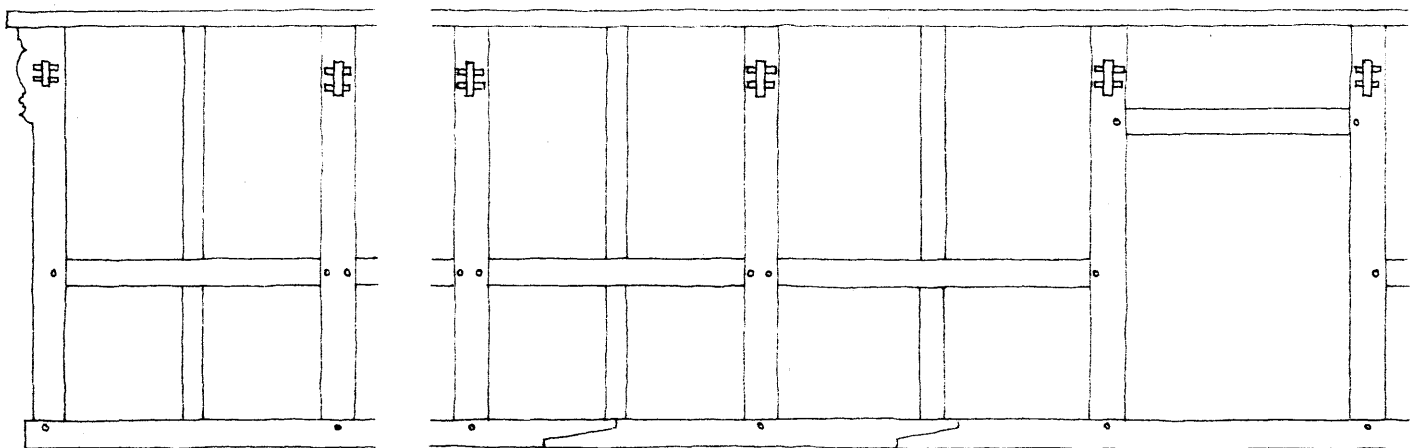
Afbindingsnumre er sjældne, og findes både som arabertal og romertal.

1738 - 9. VGD. ST. BJERGEÅRD - VESTERMARIE, - GL. STUEHUS, Ø. LANGE, GÅRDSIDE.

EFTER K. THORSEN - 1916

1755 - 9. VGD. ST. BJERGEÅRD - VESTERMARIE - NUV. STUEHUS, N. LANGE, GÅRDSIDE.

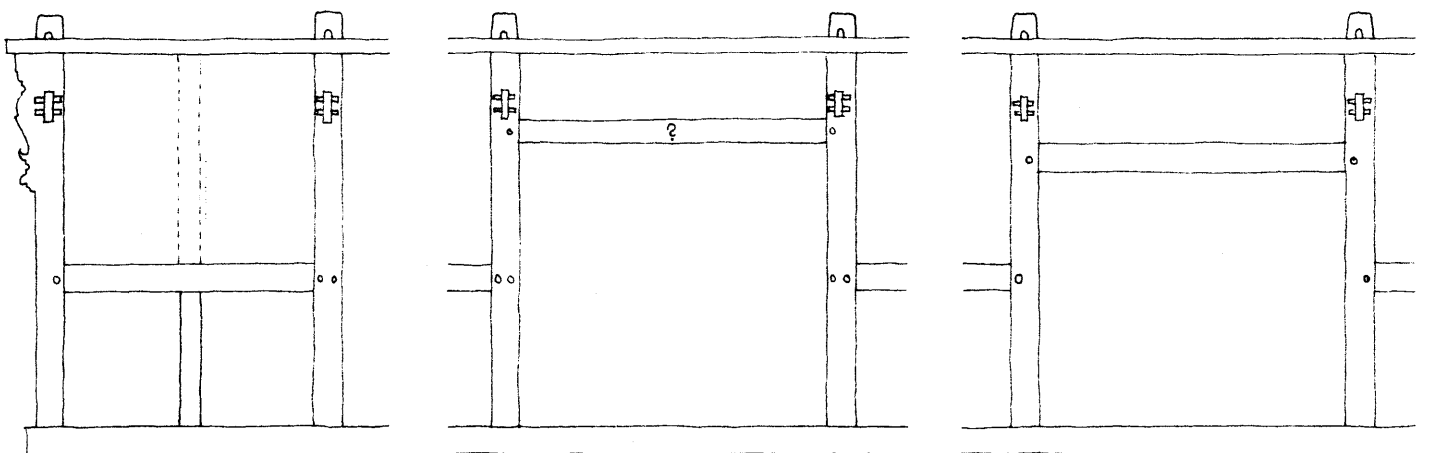

GAVLFAG

3.-5. FAG

EFTER K. THORSEN 1916, OG NHL-77.

1762 - 14. VGD. BAKKEÅRD - NYKER, STUEHUS, - GÅRDSIDE.

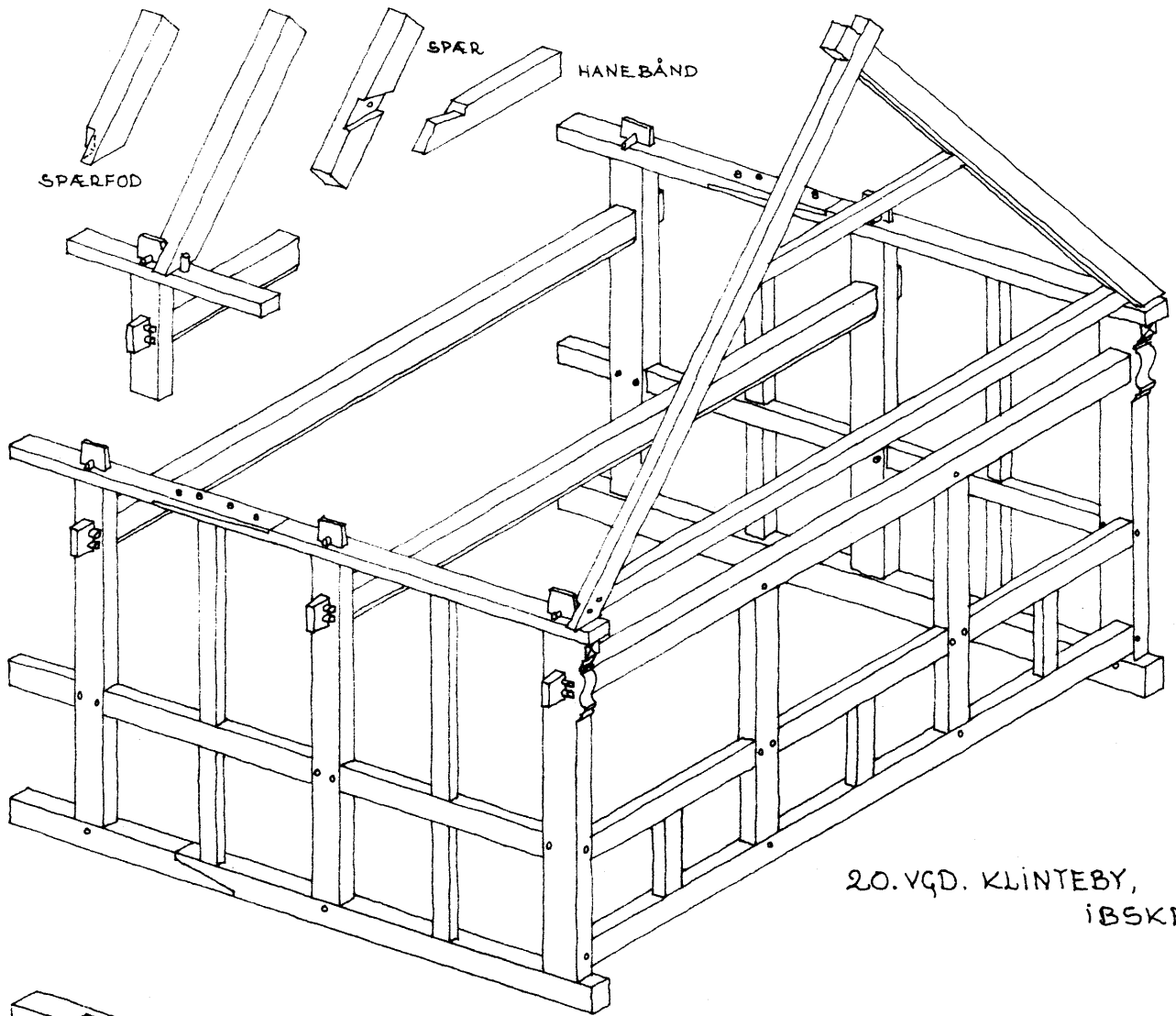
GAVLFAG

4. FAG - SALSØR - FORSTUE

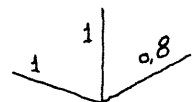
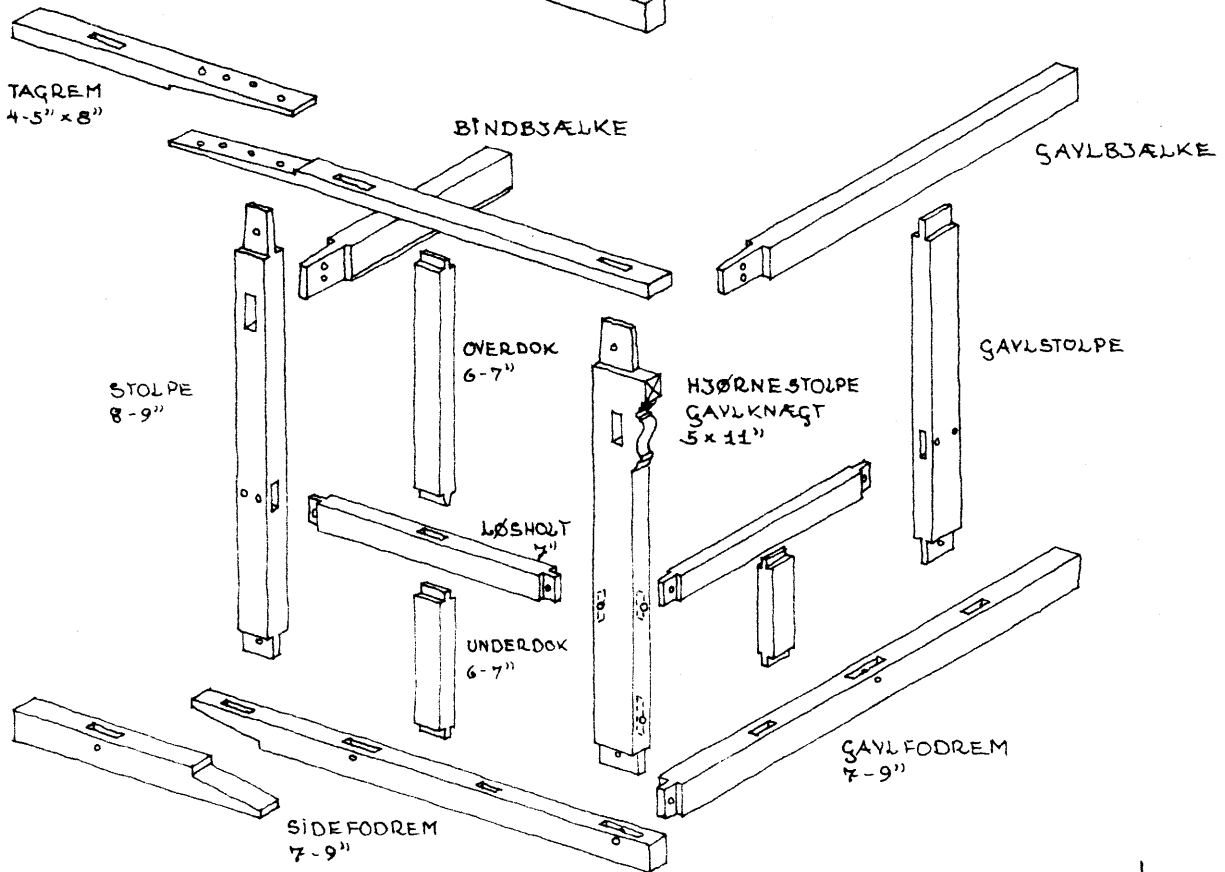
11. FAG - BRYGGER.

- EFTER K. THORSEN 1916
- GAVLSTOLPE BEVARET.

FODTØMMER og GAVLKNAGTE - OPBYGNING

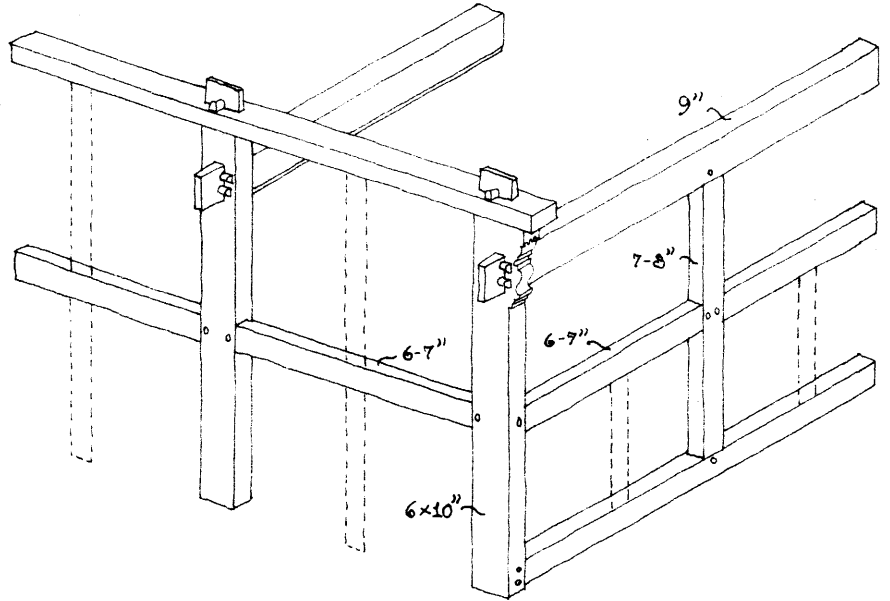
20. VGD. KLINTEBY, IBSKER

FODTØMMER og GAVLKNÆGTE - TYPEN

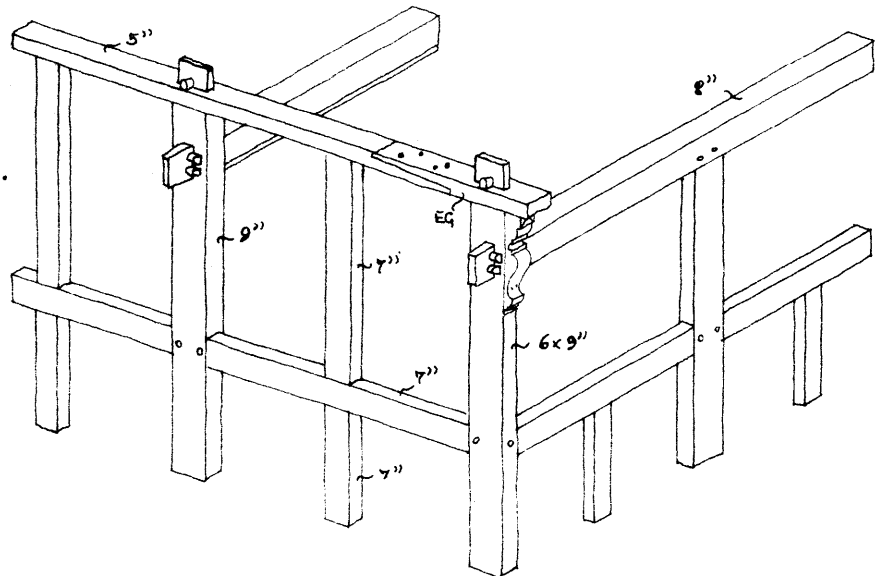
6. VGD. KLINTEBY - IBSKER.
 STUEHUS, SALSQAVL.
 -GAVLKNÆGT OG GAVLFODREM.

-FODREM REKONSTR. EFTER
 SPOR AF AFSORING.

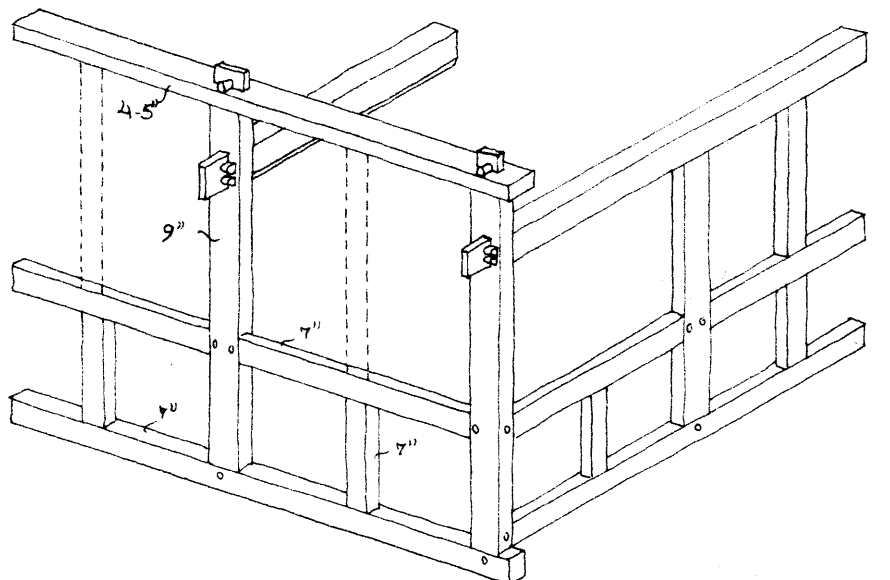
1797
 65. SLG. Ø. ELLEBY - STUEHUS
 ØSTERMARIE.
 -GAVLKNÆGT, INTET FODTØMMER.

-KNÆGTENE ER PÅSPIGREDE, OG MÅSKE
 FORNYEDE. I MODSATTE GAVL ER
 KNÆGTENE UDSKÅRET I STØLPEN.

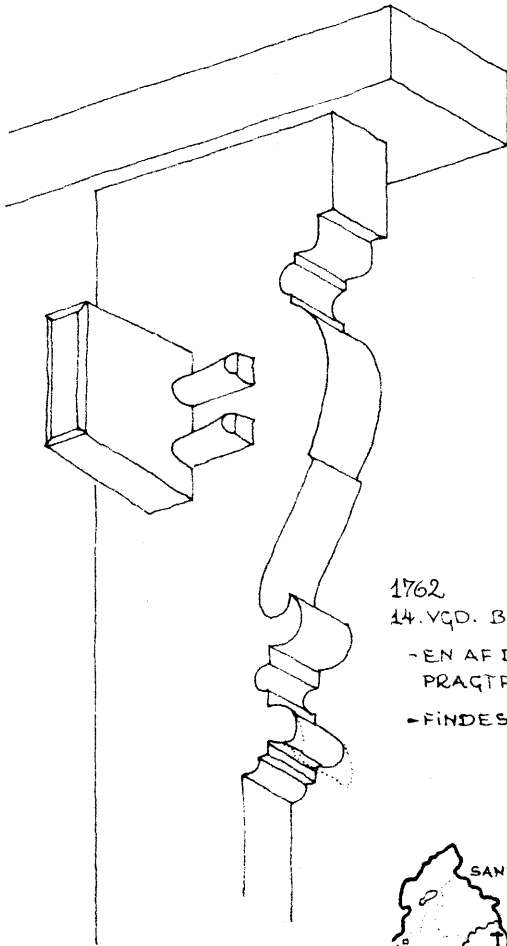

3. SLG. DAMASKEGÅRD,
 ØSTERLARS.
 -STUEHUS, SALSQAVL MOD ØST.
 -GAVL- OG SIDEFODREM,
 INGEN GAVLKNÆGTE.

-GAVL REKONSTR. EFTER
 FRILANDSMUSEETS OPMÅLING.

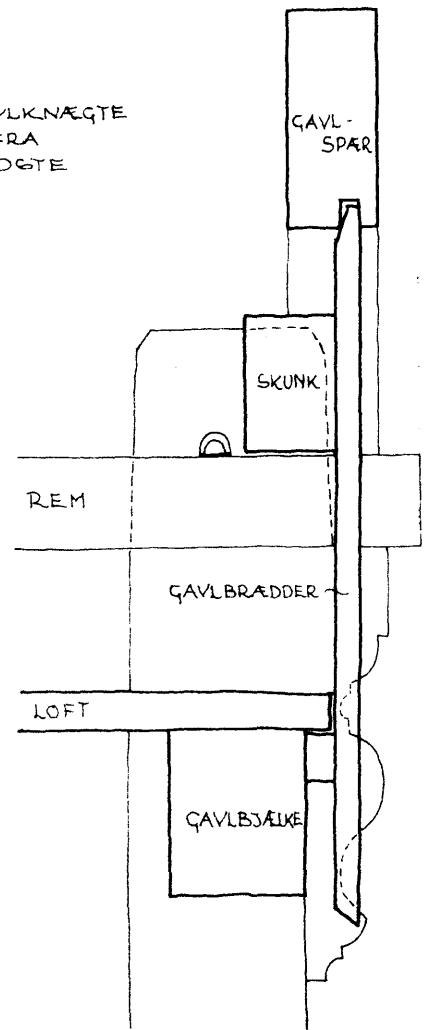

GAVLKNÆGTE

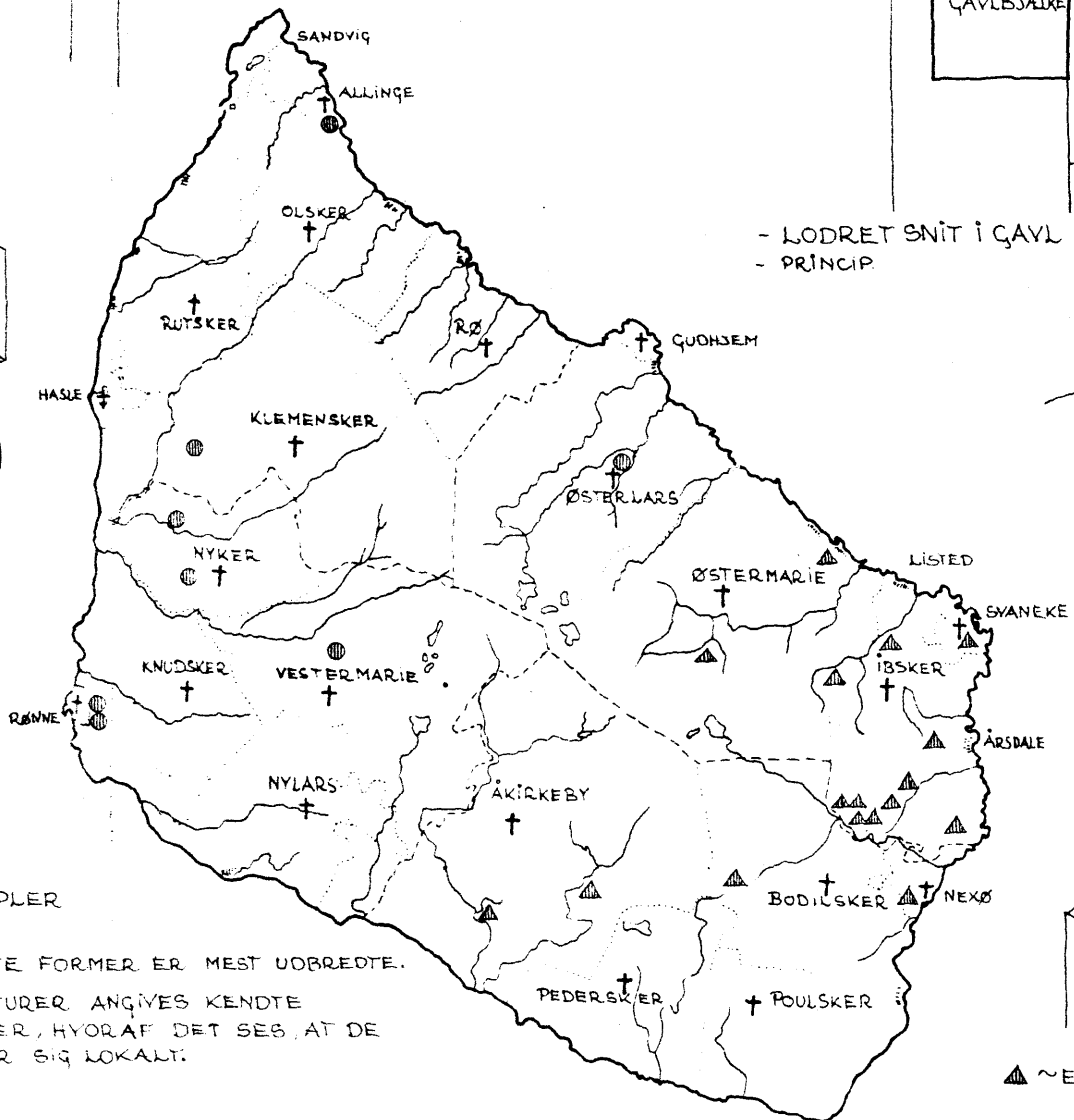
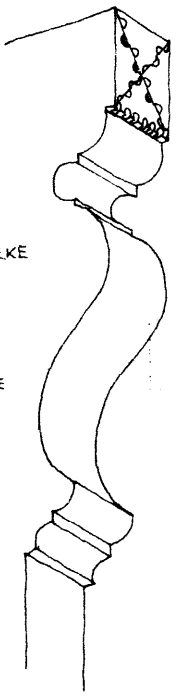

- DE TIDLIGST KENDTE GAVLKNÆGTE PÅ BØNDERGÅRDE ER FRA 1730'ERNE OG DE SIDSTE OMKRING 1800.

1762
14. VGD. BAKKEGÅRD, NYKER.
- EN AF DE STØRSTE OG MEST PRAGTFULDE GAVLKNÆGTE.
- FINDES PÅ BORNHOLMS MUSEUM.

- LODRET SNIT I GAVL
- PRINCIP

● ~ EKSEMPLER

▲ ~ EKSEMPLER

- DE TO VISTE FORMER ER MEST UDBREDETE.
- MED SIGNATURER ANGIVES KENDTE EKSEMPLER, HYORAF DET SES, AT DE GRUPPERER SIG LOKALT.

Der er tilsyneladende meget lidt nybyggeri af stuehuse i de første årtier af 1800-tallet, hvilket naturligt nok hænger sammen med de økonomisk dårlige tider for landet.

De første daterede bygninger i dette århundredes stuehuse er fra -20'erne. Bindingsværkskonstruktionen er stadig som i 1700-tallet, men fodtømmer og gavlknægte er forsvundet, og stolperne står direkte på soklens sten.

Gavlen opbygges på samme måde med udragende tagrem, hvorpå rejser gavlsparret med noten til gavlbrædderne, der sømmes i hanebånd, skunk og gavlbjælke.

Tømmeret er lidt mere regulært og ofte i lidt mindre dimension, hvad især stolperne angår.

Overdokkerne bliver af og til undladt, men ellers forekommer variationer kun i detaljerne. Løsholterne findes for eksempel forskelligt afboret.

På Østlandet især, starter man så småt med i 1830'erne at afbore tapperne med to nagler. Fra midten af -40'erne er skikken meget udbredt, men stadig kun på Østlandet.

En anden mere speciel samlingsmåde er svalehaletap med låsekile. Den kendes såvidt vides ikke andre steder i Danmark. Ved denne tapsamling bruges ingen afboring, idet tappen holdes fast ved sin form og låsekile. Samlingen mødes første gang i -30'erne og bliver mere almindelig i -50'erne over hele øen.

Eg er den traditionelle træsort til bindingsværket, men også ask, alm og fyr bruges. Tagremmen "lejden" er altid af fyr eller gran med egestykker for enderne. Denne sidste skik med det mere holdbare eg aftager dog i midten af århundredet.

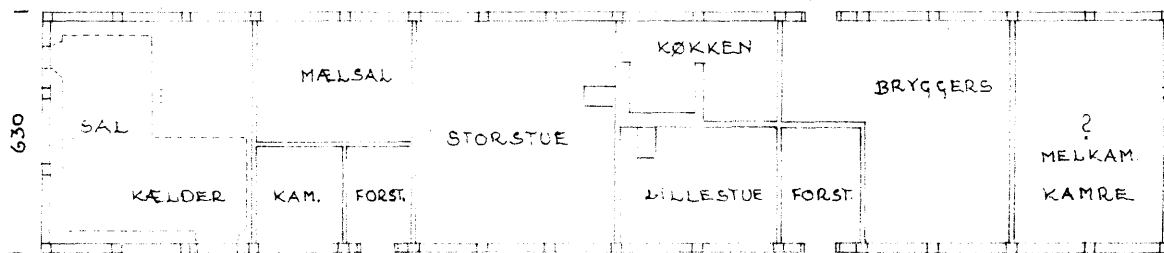
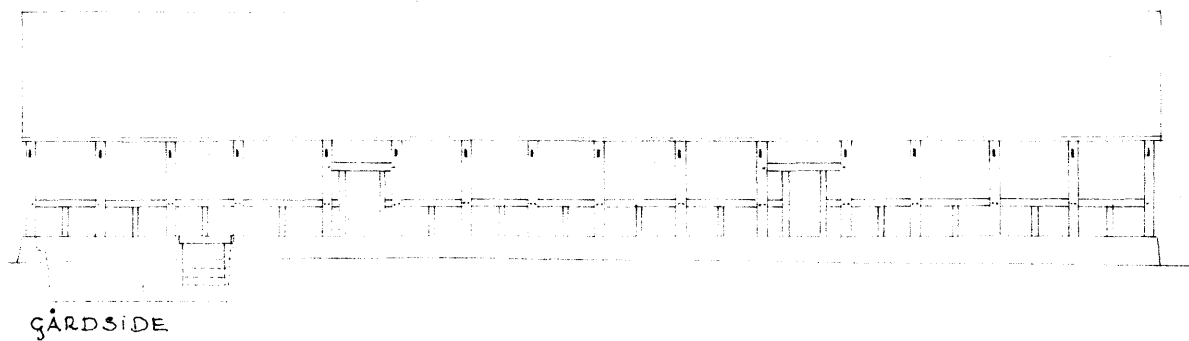
Gavlbindingsværket er meget udsat. Mange gavle blev derfor omsat med mursten i hele gavlen, og efterhånden opføres bygningerne uden gavlbindingsværk, men med mursten; først til gavlbjælken, senere også i gavltrekanten. Dette bliver mere almindeligt efter århundredes midte.

Allerede i 1700-tallets stuehuse var fagbredderne meget vekslende, dog efter et næsten fast mønster.

Salsfagene og stuefagene er af samme bredde på 180-210 cm. Begge rum er gennemgående. Mælsalsfagene har ofte eet meget bredt fag nærmest salen, hvor et kammer som regel er placeret. Forstuens dørfag er gerne lidt smallere. I lillestuen er faget op mod storstuen meget bredt, idet køkkenskorstenen er placeret i dette fag.

Lillestuens andet fag er igen smallere, og dørfaget til brygger-
set forekommer i varierende bredder. Bryggersfagene er som regel
meget brede, op til 270 cm.

Dette system med vekslende fagbredder forsvinder så småt i 1850'-
erne, hvorefter fagene gøres lige brede, omkring 203-210 cm,
hvilket svarer til 3 alen; vel at mærke målt mellem stolperne.

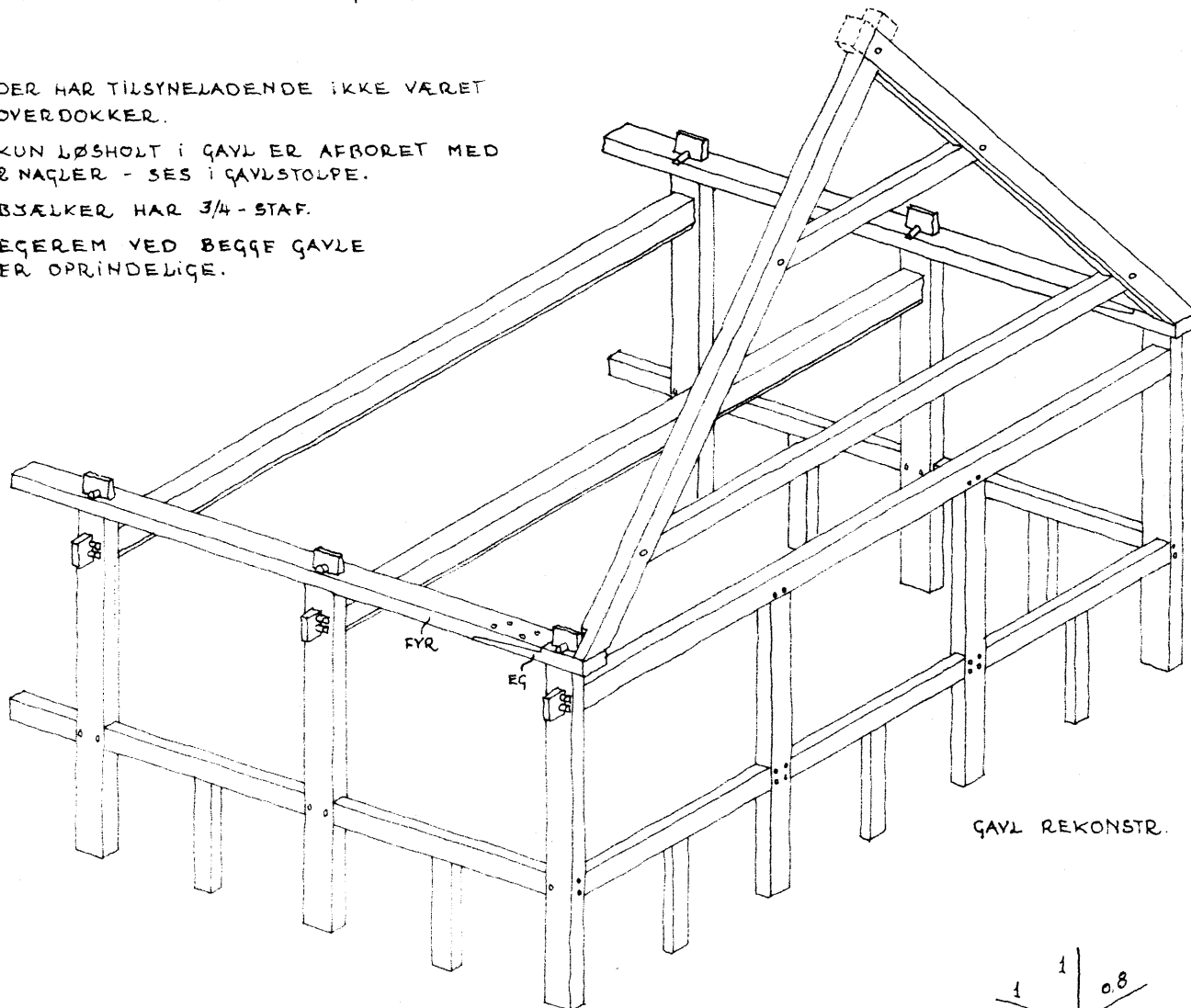

PLAN - REKONSTR. VÆGFORLØB P. GR. A. FAGBREDDER OG BJÆLKEPROFILER.

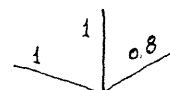

KURVE FOR VEKSLENDE FAGBREDDER.

- DER HAR TILSYNELADENDE IKKE VÆRET OVERDOKKER.
- KUN LØSHOLT I GAVL ER AFBORET MED 2 NAGLER - SES I GAVLSTOLPE.
- BJÆLKER HAR 3/4-STAF.
- EGEREM VED BEGGE GAVLE ER OPRINDELIGE.

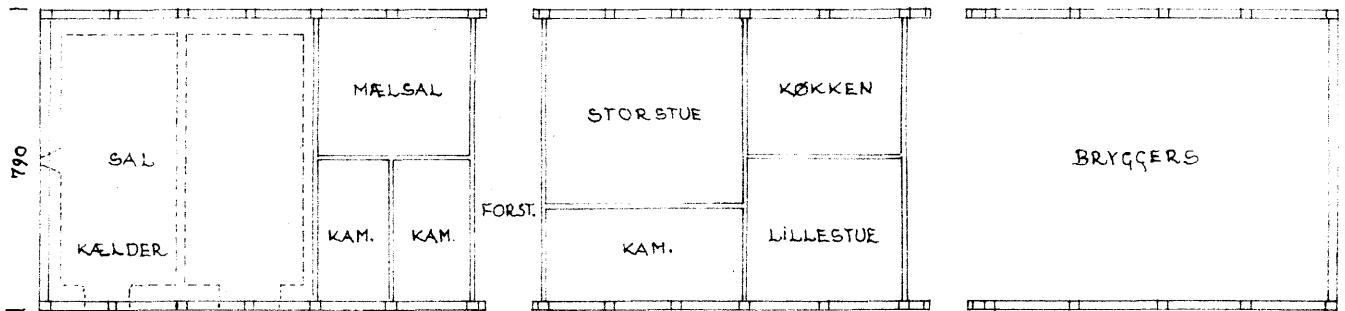
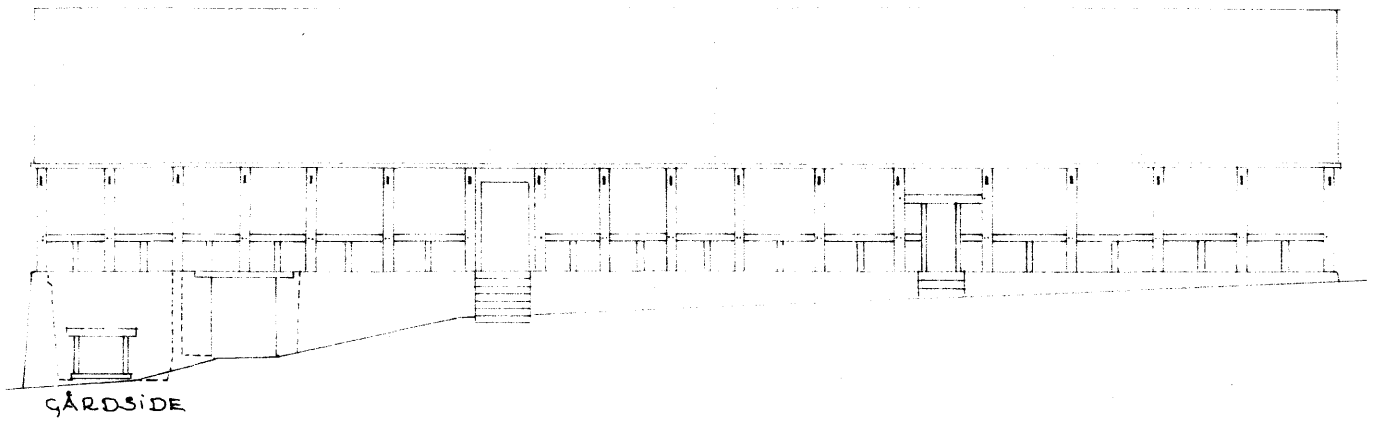

GAVL REKONSTR.

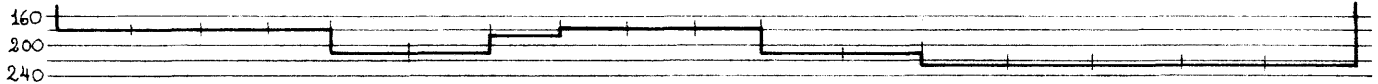
MÅL 1:50

1844 - 4. SLG. GL. SKOVGÅRD - OLSKER - STUEHUS.

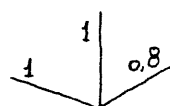
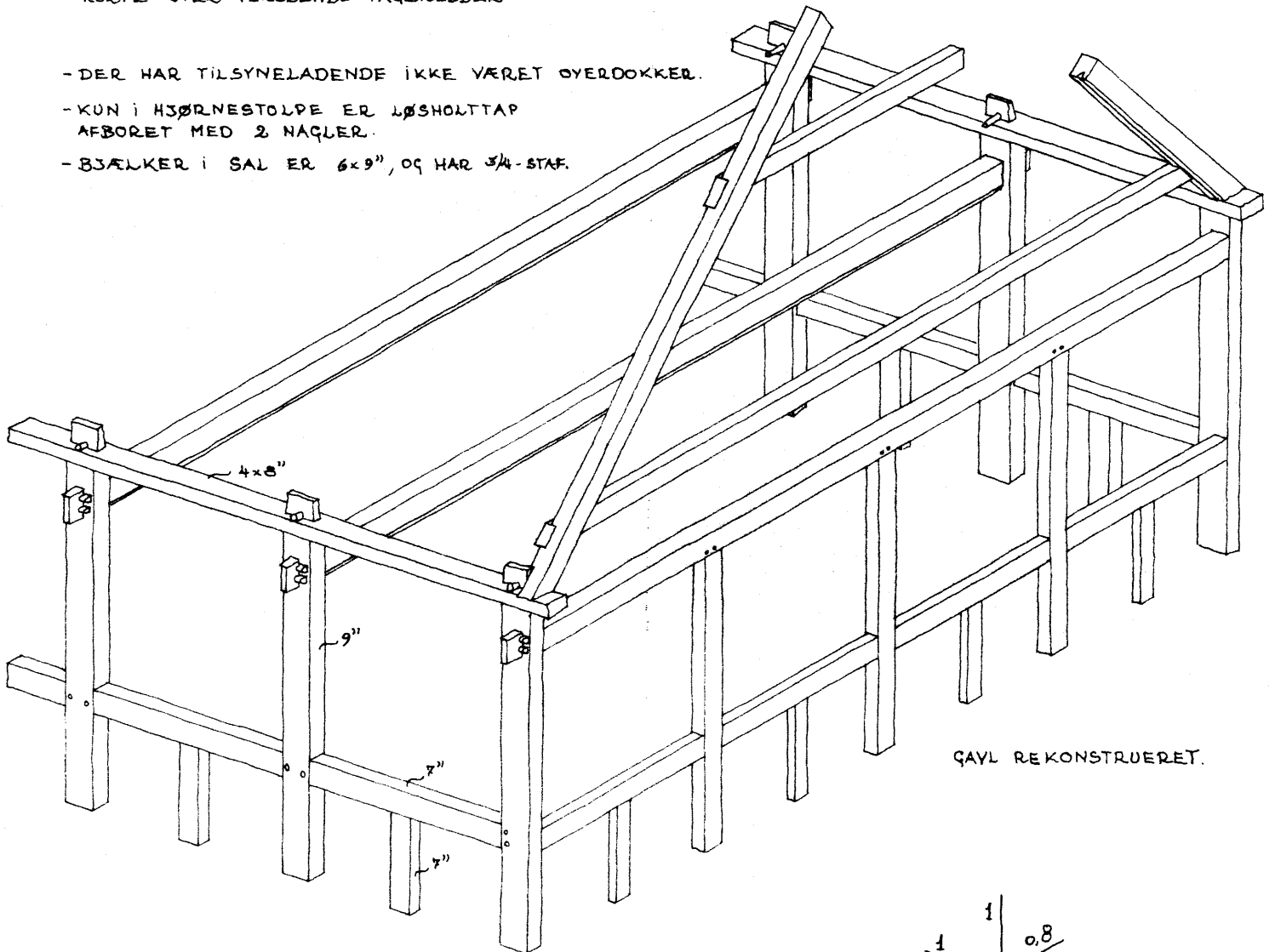
PLAN - REKONSTR. VÆGFØRSLØB PÅ GRUNDLAG AF FAGBREDDER M.V.

MÅL 1:200

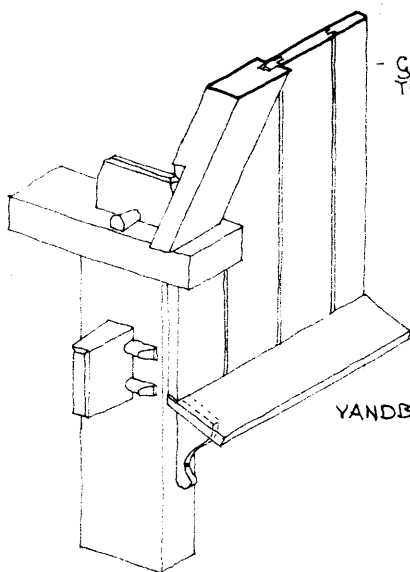
KURVE OVER VEKSLLENDE FAGBREDDER.

- DER HAR TILSYNELADENDE IKKE VÆRET OYERDOKKER.
- KUN I HJØRNESTOLPE ER LØSHOLTAP AFBØRET MED 2 NÅGLER.
- BJÆLKER I SAL ER 6x9", OG HAR 3/4-STAF.

MÅL 1:50

HUSMANDSSTED - MATR. 108 Ø, RØ - STUEHUS.

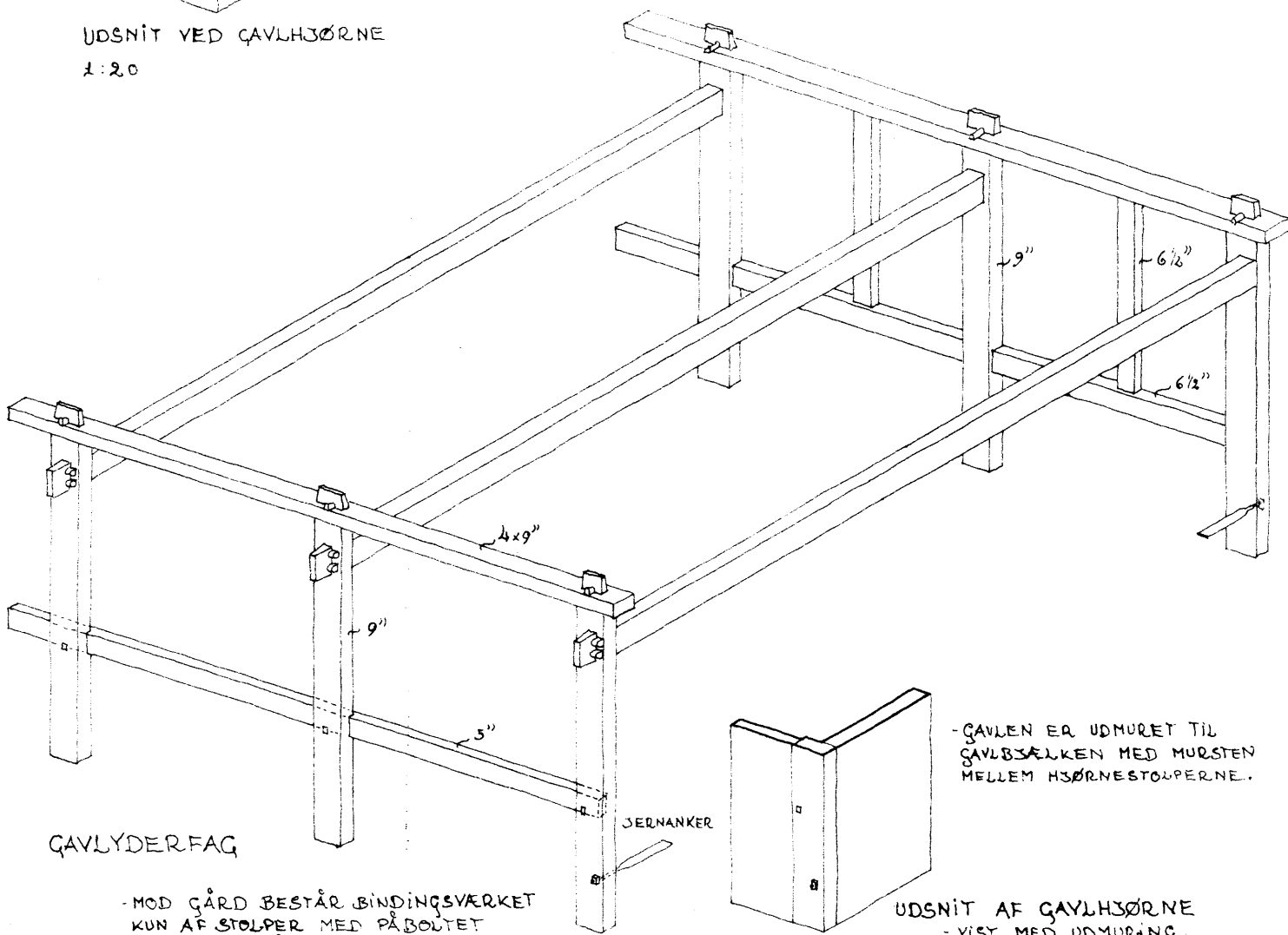

- GAVLSPÆR MED NOT
TIL PLØSEDE BRÆDDER.

YANDBRÆDT PÅ
KONSOLLER.

- MOD HAVEN HAR BINDINGSVÆRKET LØSHOLTER,
OG MULIGVIS OPRINDELIG MANGLENDE UNDERDOKKER.
- INGEN AFBORINGER I TAPPER.

UDSNIT VED GAVLHJØRNE
1:20

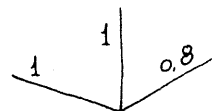

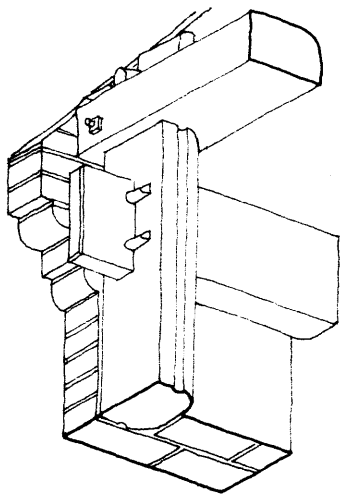
GAVLYDERFAG

- MOD GÅRD BESTÅR BINDINGSVÆRKET
KUN AF STOLPER MED PÅBOLTET
INDY. SIDEBÅND BAGVED UDMURINGEN
MELLEM STØLPERNE.

- GAVLEN ER UDMURET TIL
GAVLSÆLKEN MED MURSTEN
MELLEM HJØRNESTØLPERNE.

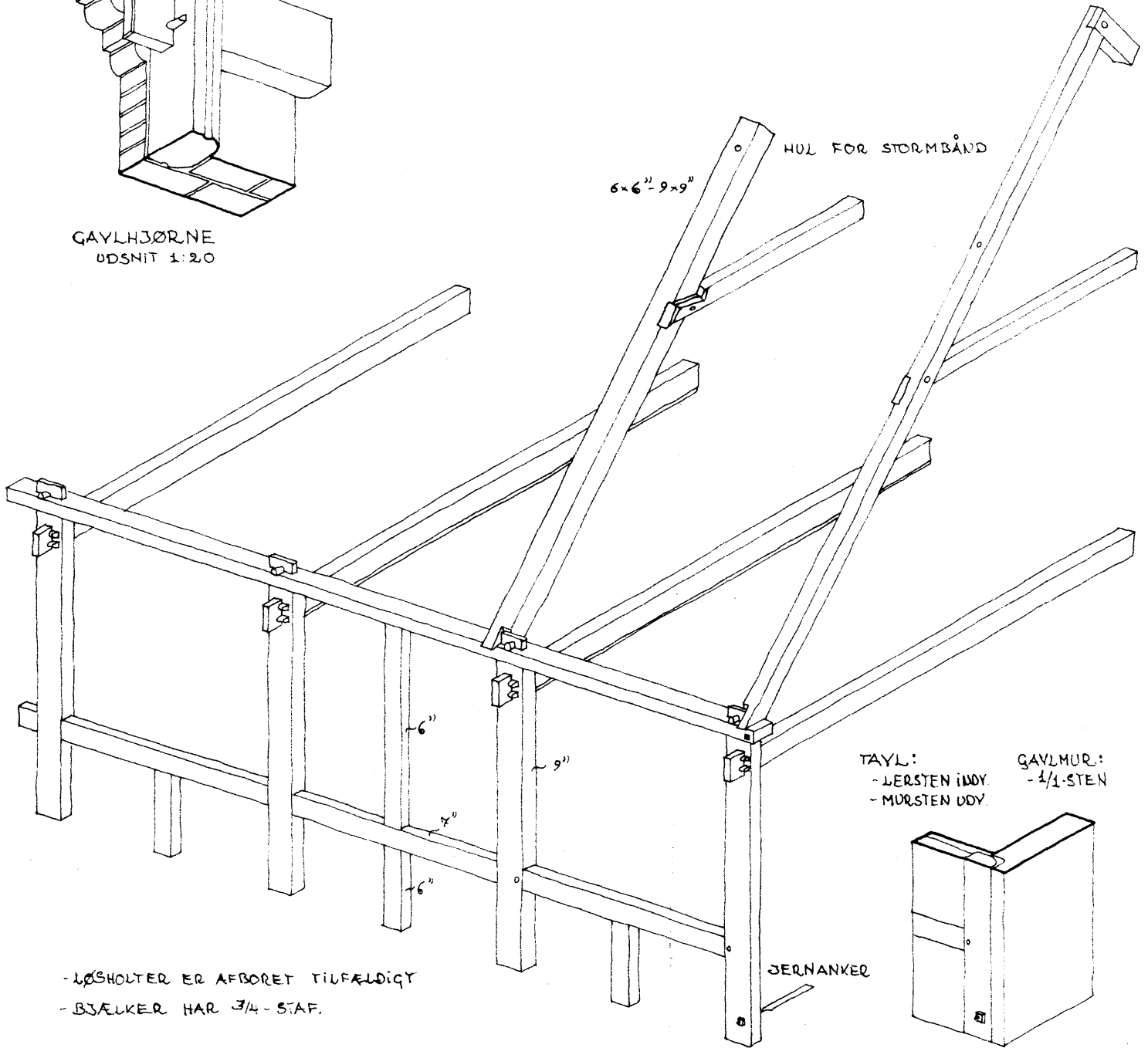
UDSNIT AF GAVLHJØRNE
- VIST MED UDMURING.

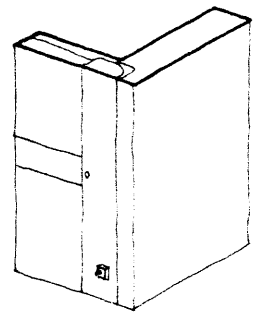
GAVLHJØRNE
UDSNIT 1:20

- GAVLEN ER BYGGET UDEN BINDINGSVÆRK, MEN MED 1/1-STENS MUR TIL HANEBÅND, OG DEROVER 1/2-STENS MUR.
- REMENDE ER SIKRET MOD FLÆKNING MED EN GENNEMGÅENDE BOLT.

- LØSHOLTER ER AFBØRET TILFÆLDIGT
- BJÆLKER HAR 3/4-STAF.

- TAVL:
- LERSTEN UDØY
 - MURSTEN UDØY
- GAVLMUR:
- 1/1-STEN

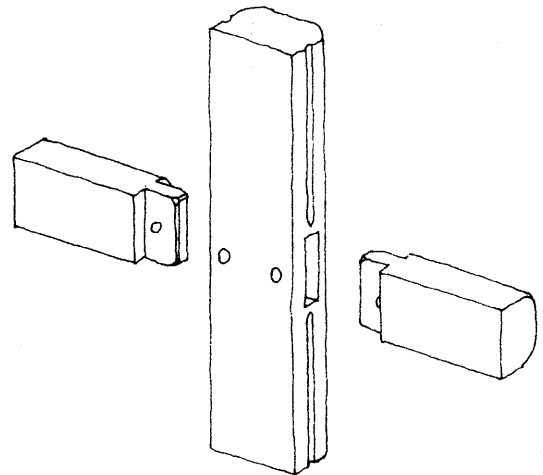
GAVLHJØRNE - UDSNIT
- VIST MED UDMURING.

LØSHOLTSAMLINGER.

I 1800-TALLET FORKOMMER DISSE TRE TYPER.

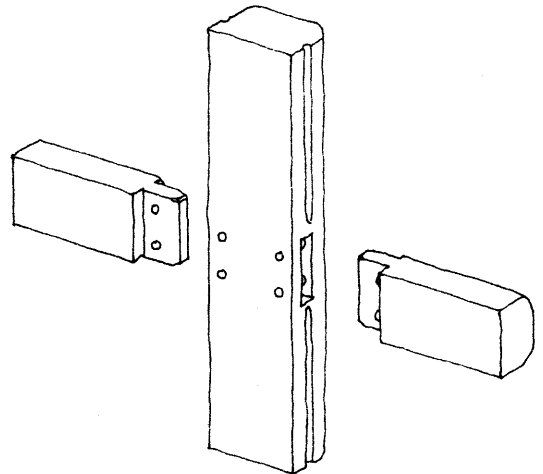
AFBORING MED EEN NAGLE.

- ER DEN TRADITIONELLE.
- BRUGES PÅ HELE BORNHOLM I HELE I 1800-TALLET.

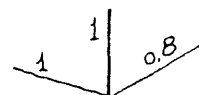
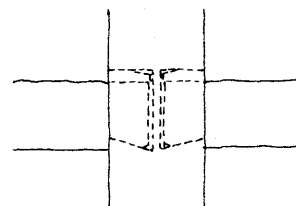
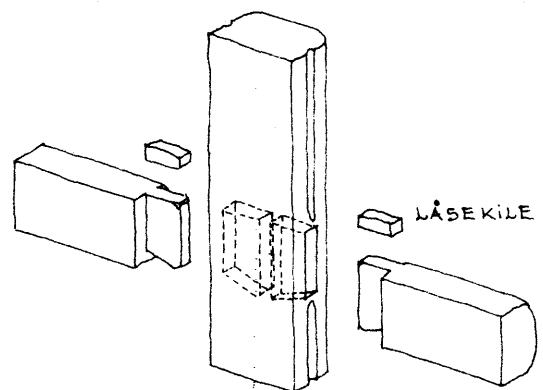
AFBORING MED TO NAGLER.

- PÅ NORDLANDET KUN I FÅ TILFÆLDE VED GAVLE.
- PÅ ØSTLANDET MEGET HYPPIG FRA 1840'ERNE. VED ALLE TAPSAMLINGER I FACADER OG GAVLE.

SVALEHALETAP MED LÅSEKILE.

- ANYENDT PÅ HELE BORNHOLM FRA 1840'ERNE
- TRÆFFES HYPPIGST PÅ NORDLANDET.
- TAPPENS SKRÅ KANT KAN VENDE OPAD, MEN MEGET SJÆLDENT.

BINDINGSVÆRKS KONSTRUKTIONER - 1800-tallet - Udlænger.

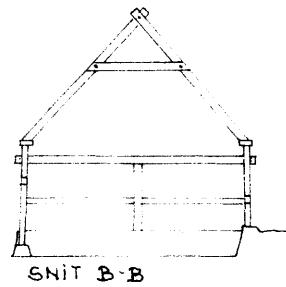
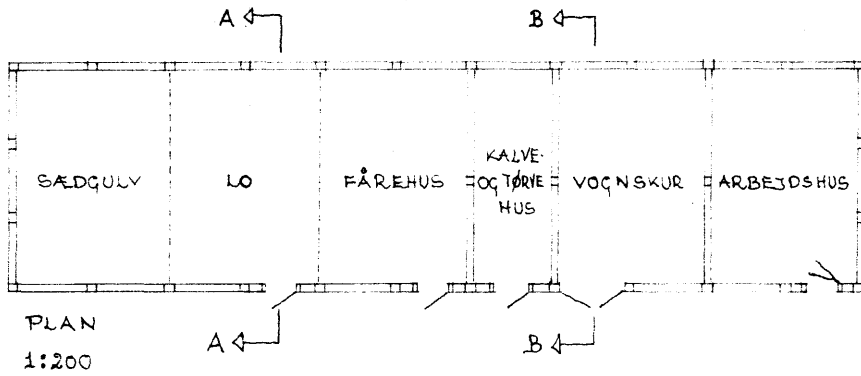
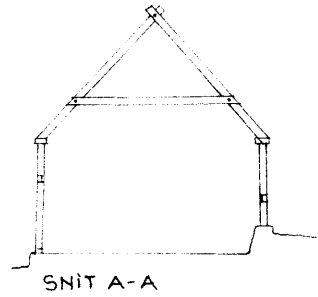
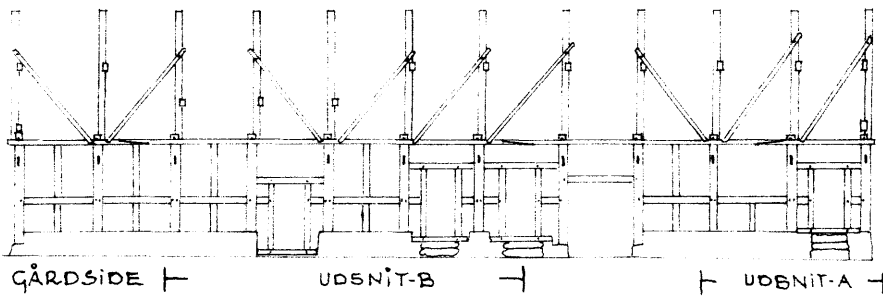
Udlængernes konstruktioner varierer mere end stuehusenes konstruktioner.

Den velbyggede længe fra 1823 på Strandbygård i Østerlars repræsenterer på god måde perioden frem til 1860'erne. Der bruges indvendige skråbånd mellem stolper og bjælker, og bindingsværket er afbundet på samme gedigne måde som i stuehusene, blot med simple bjælker. Skråbånd træffes forholdsvis sjældent på Nordlandet, men er meget almindelige på Østlandet. I de senere bygninger anvendes skråbånd fortrinsvis ved tærskeloer. Her kan tillige være to meget store skråstivere, der indgår i en vægkonstruktion eller en lobalk (en lavere væg, der begrænser loen mod korngulvene). En væg med sådanne store skråstivere ses i østre længe på Østre Ellebygård i Østermarie. Her ses også den ejendommelige konstruktion med to bjælker under hinanden i hver stolpe. De nederste bjælker må have båret et loft over stalden. Rent statisk skulle de nederste bjælker da have været de kraftigste, men det er imidlertid lige omvendt, hvilket giver konstruktionen et lidt inkonsekvent præg. Disse dobbelte bjælker over staldene findes over hele øen men ikke i større antal.

I udlængernes bindingsværk bruges også to afboringer i løsholt-samlinger, mens svalehaletapper sjældnere forekommer - disse bruges fortrinsvis i stuehusene (se tegninger).

Efter midten af 1800-tallet bygges mange meget brede længer på 8-9 meter.

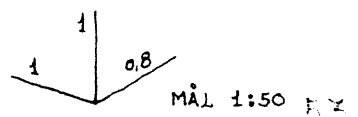
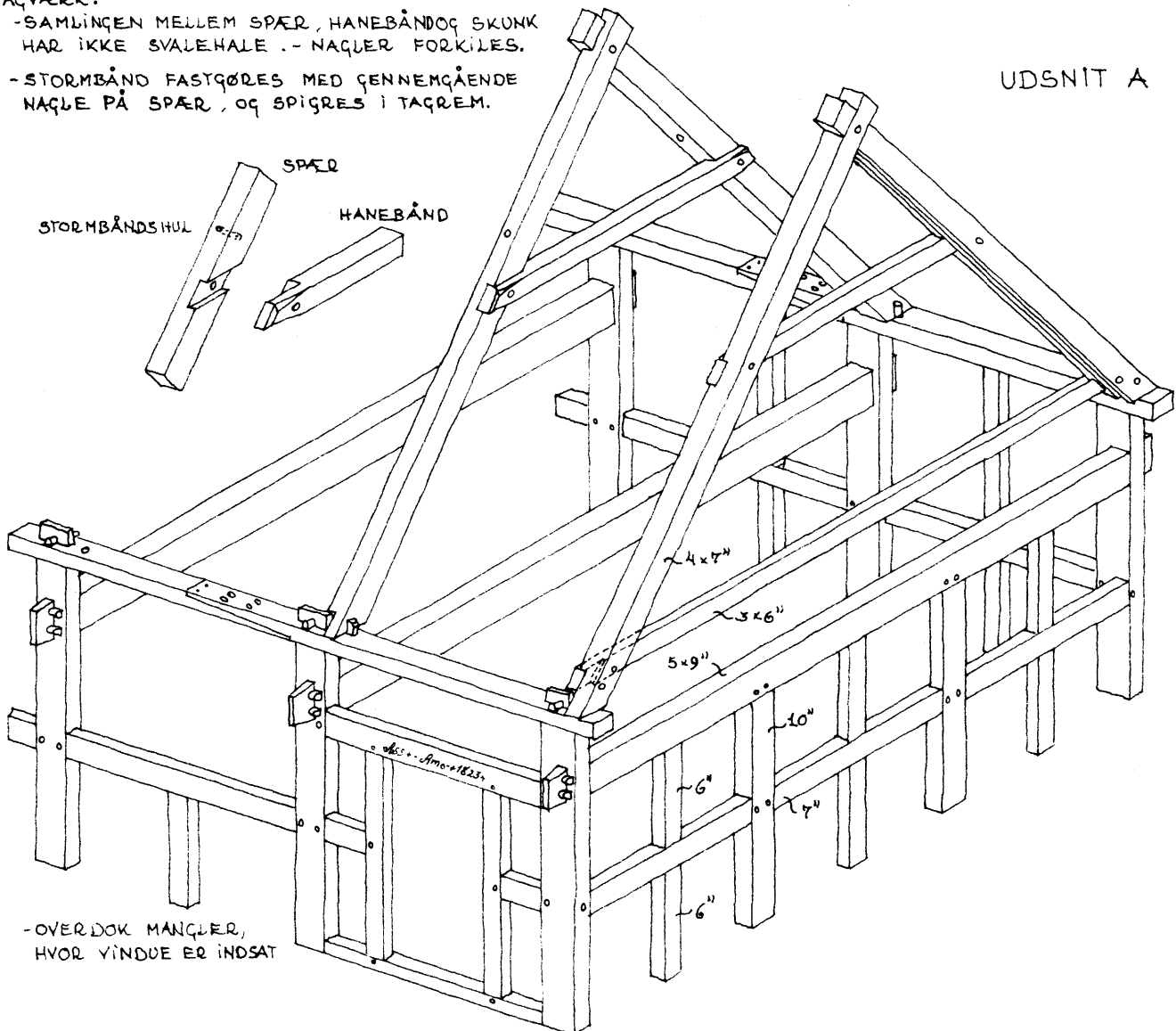
Fra 1860' -70'erne bygges sjældnere med løsholter og dokker i udlængerne, idet sidebåndskonstruktionerne da bliver den fremherskende byggemåde.

TAGVÆRK:

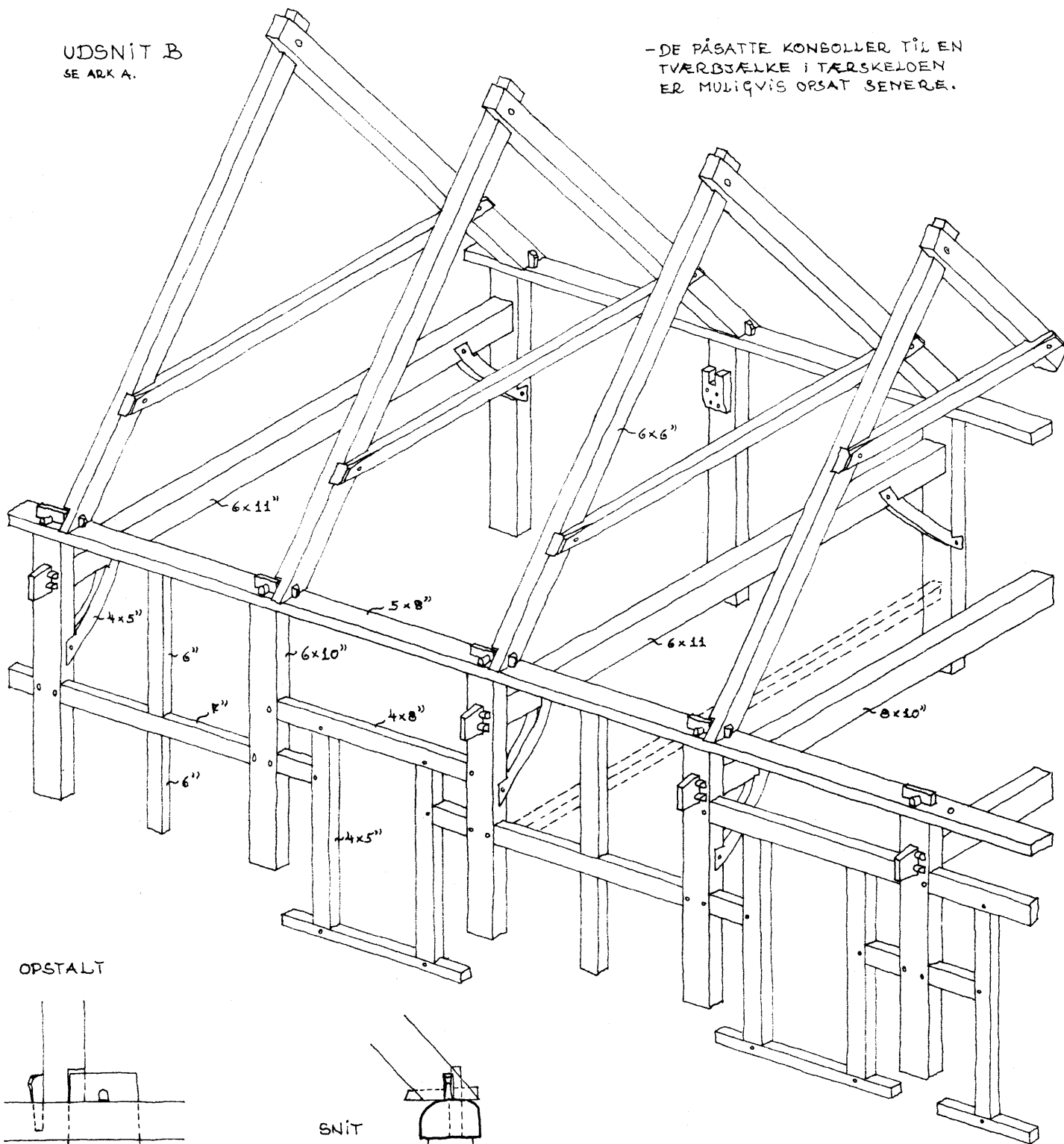
- SAMLINGEN MELLE SPÆR, HANEBÅND OG SKUNK HAR IKKE SVALEHALE. - NAGLER FORKILES.
- STORMBÅND FASTGØRES MED GENNEMGÅENDE NAGLE PÅ SPÆR, OG SPIGRES I TAGREM.

UDSNIT A

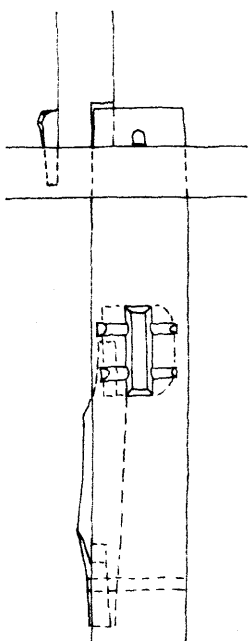

UDSNIT B
SE ARK A.

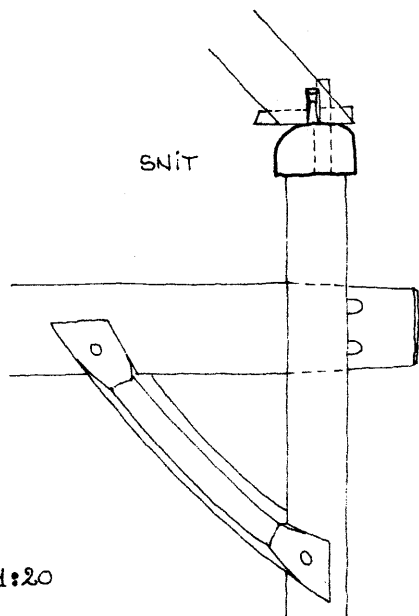
- DE PÅSATTE KONSOLLER TIL EN
TVÆRBJÆLKE I TÆRSKELOEN
ER MULIGVIS OPSAT SENERE.

OPSTALT

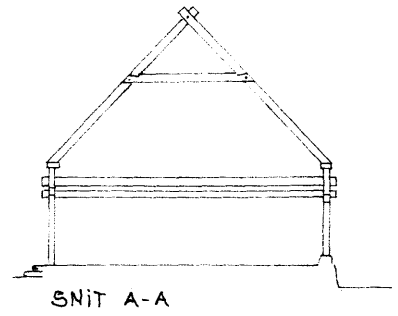
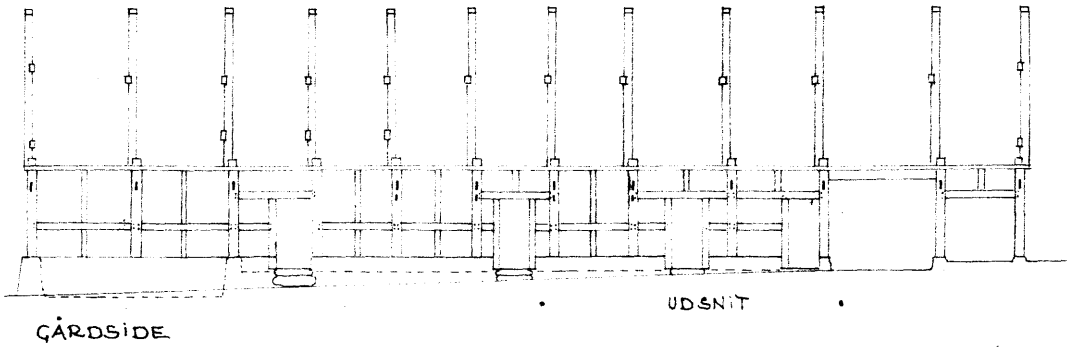

SNIT

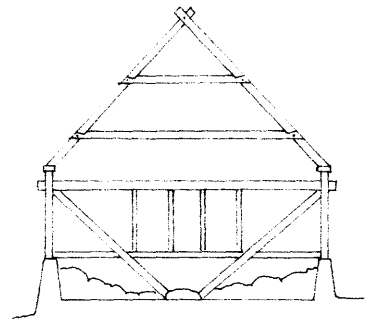
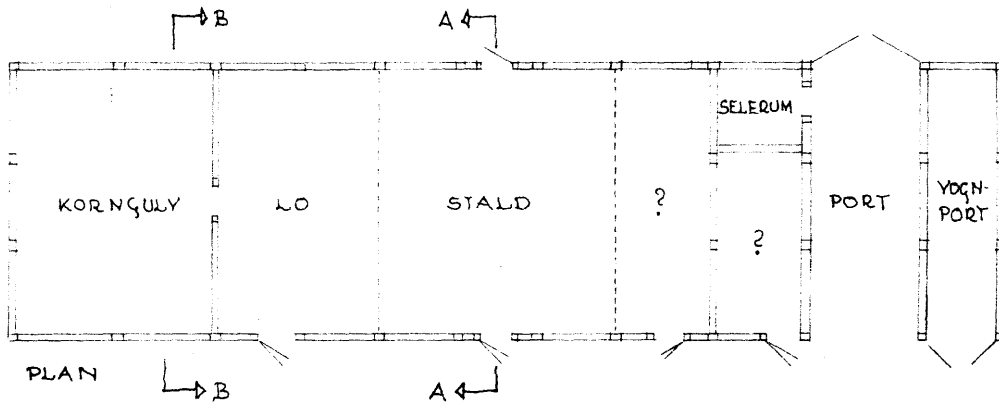

1:20

- BJÆLKETAPPER ER KONISKE FOR
AT LETTE SAMLINGEN AF TØMMERET.

1:200

SNIT B-B

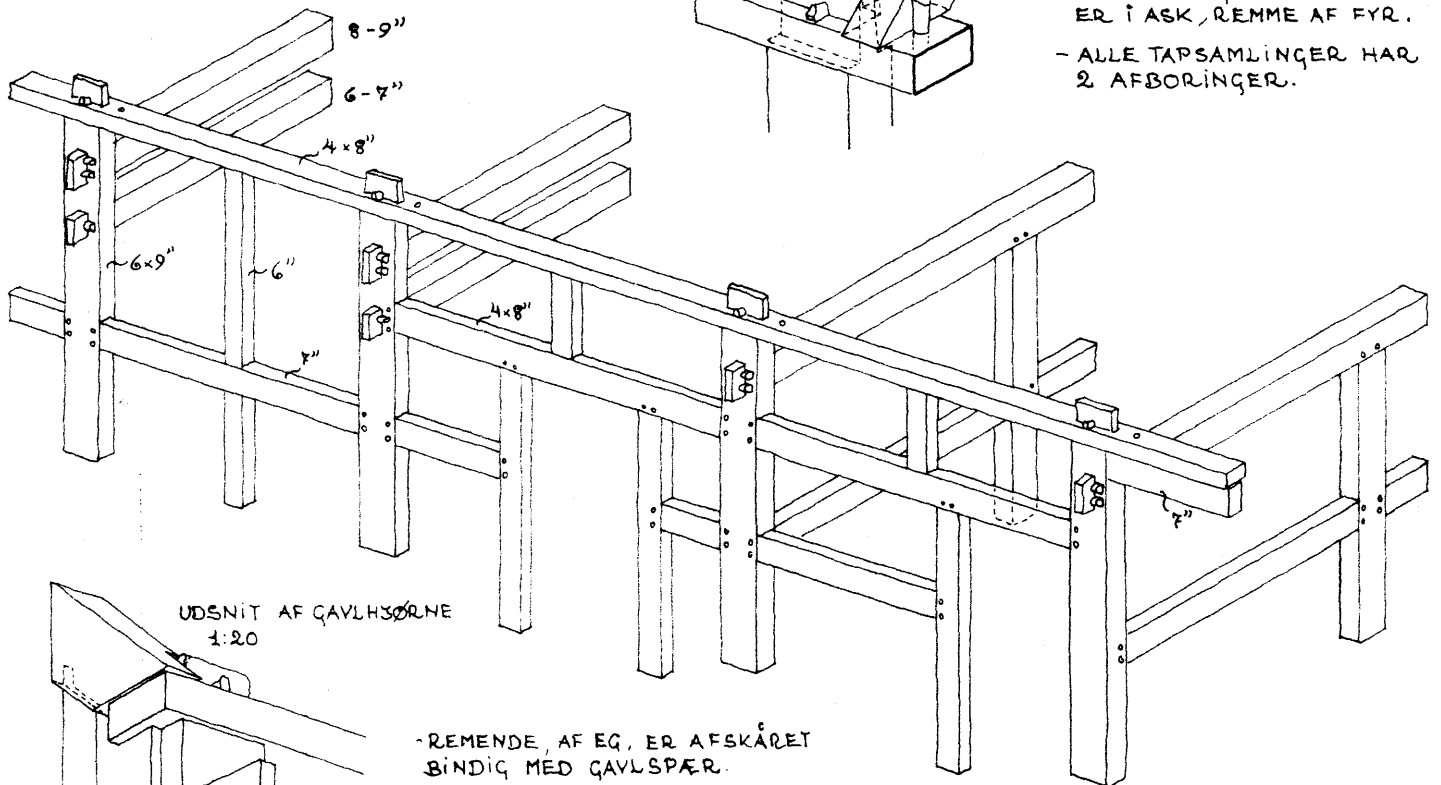
- DE UNDERSTE BJÆLKER I DE 4 MIDTERFAK HAR SANDSYNLIGVIS BÅRET ET LOFT OVER STALDEN.

- UDSNIT VED SPÆRFOD - 1:20

- HÆL MOD STOLPETAP OG LÅSENAGLE I REM.

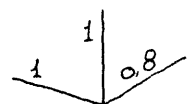
- ALT BINDINGSVERKSTØMMER ER I ASK, REMME AF FYR.

- ALLE TAPSAMLINGER HAR 2 AFBORINGER.

- REMENDE, AF EG, ER AFSKÅRET BINDIG MED GAVLSPÆR.

- GAVLBRÆDDERNE I GAVLSPÆRETS NOT ER SØMMET DIREKTE PÅ GAVLBSÆLKEN.

MÅL 1:50, 1:20

SIDEBÅNSKONSTRUKTIONER.

I 1840'erne findes de første sidebåndskonstruktioner. De første eksempler har kun sidebånd med mellemstolper mod marken, mens den traditionelle form med løsholter og dokker bibeholdes mod gården.

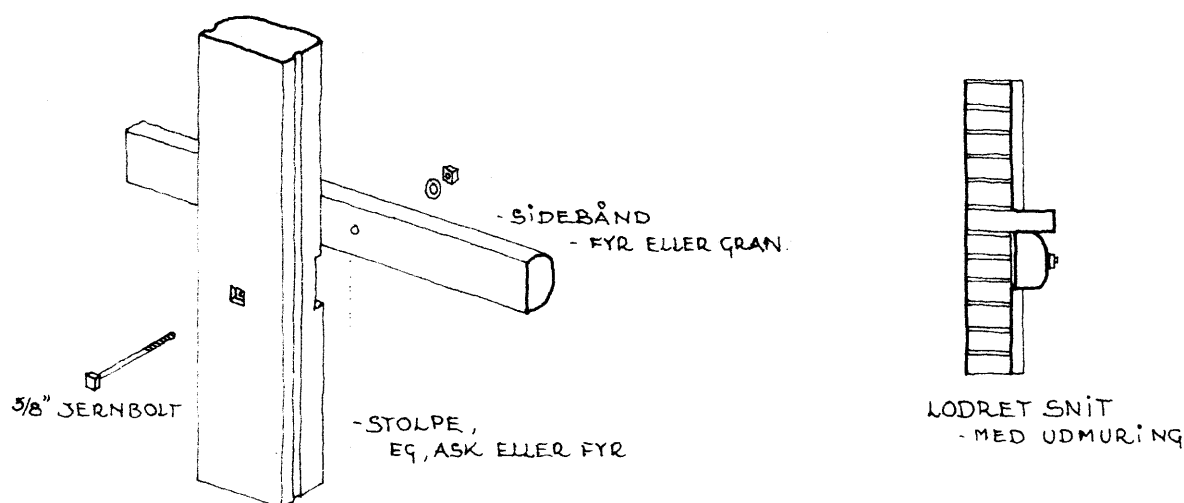
Konstruktionen findes på stuehusene kun i husmandssteder, hvorimod udlængerne i de sidste årtier af 1800-tallet næsten udelukkende bygges med sidebånd.

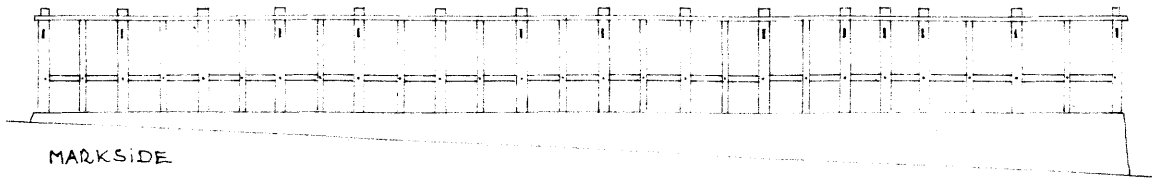
I 1860'erne og -70'erne udvikles konstruktionen til at have sidebånd i begge sider og altid med en mindre mellemstolpe uden bindbjælke. I eet tilfælde har dog også mellemstolperne haft bindbjælker i en mindre dimension end de øvrige.

Senere forenkles konstruktionen til kun at have hovedstolper og sidebånd.

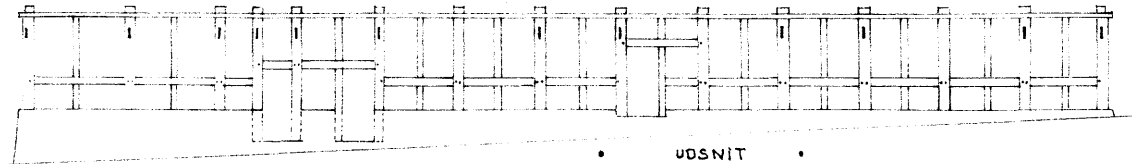
Sidebåndet kan være påspigret istedet for bolteforbindelsen, og det er meget almindeligt at hovedstolperne boltes fast og mellemstolperne spigres fast.

Tavlene udmures altid med mursten.

MARKSIDE

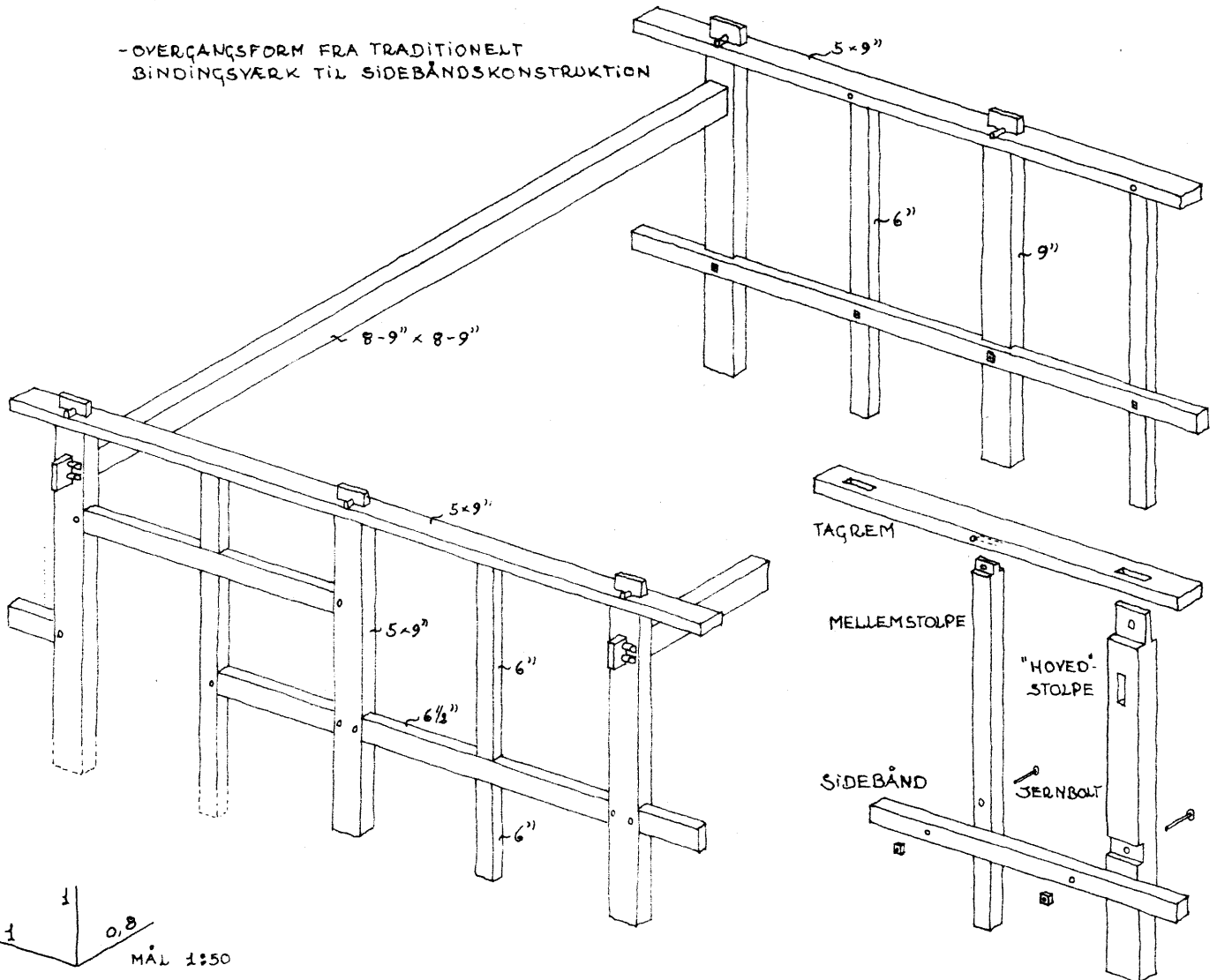
GÅRDSIDE

UDSNIT

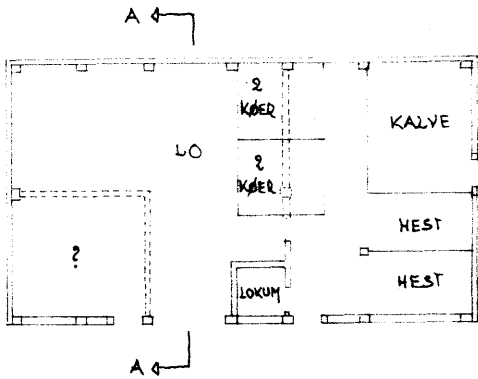
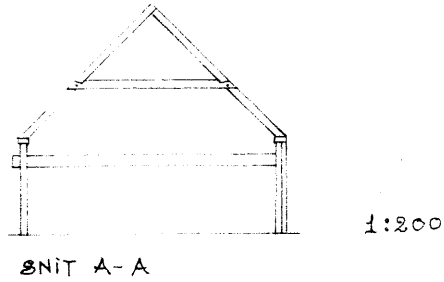
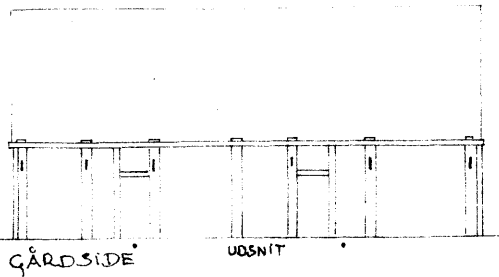
PLAN
1:200

-OVERGANGSFORM FRA TRADITIONELT
BINDINGSVÆRK TIL SIDEBÅNDSKONSTRUKTION

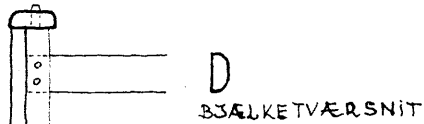

1 1 0,8
MÅL 1:50

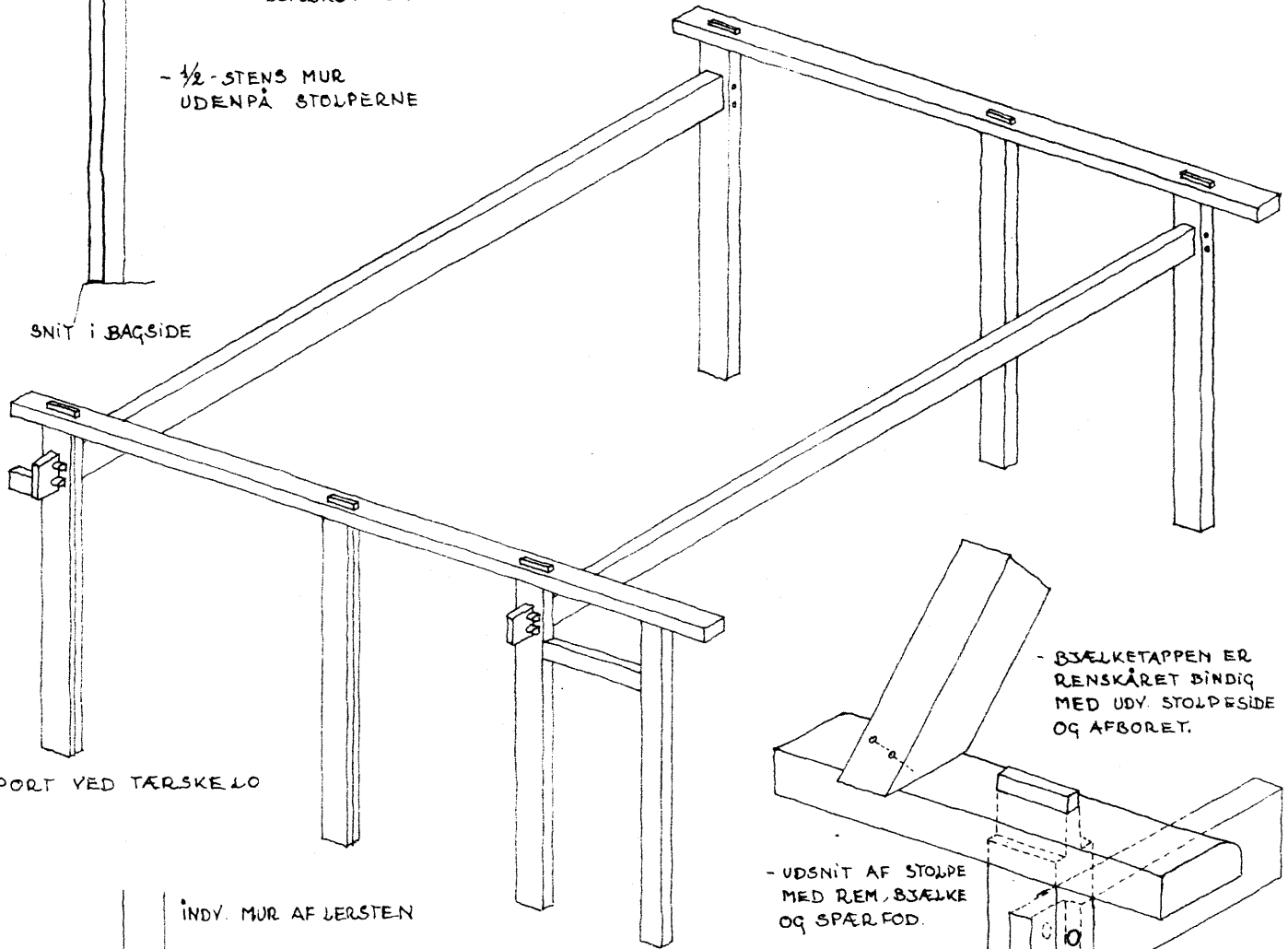
HUSMANDSSTED - MATR. NR. 281 - KJEMENSKER - UDLANGE.

- BINDINGSVÆRKET BESTÅR KUN AF STOLPER OG BJÆLKER OG TAGREM.
- MOD GÅRD ER BJÆLKEHOVEDERNE SYNLIGE PÅ NORMAL VIS.
- PÅ BAGSIDEN ER STOLPERÆKKEN DÆKKET AF EN UDV. 1/2-STENS MUR.

- 1/2-STENS MUR UDENPÅ STOLPERNE

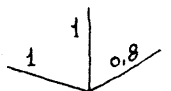
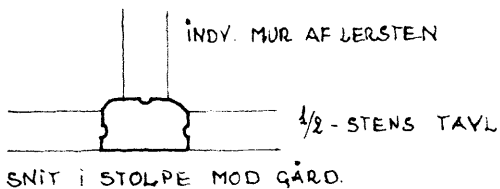
SNIT I BAGSIDE

PORT VED TÆRSKELO

- BJÆLKETAPPEN ER RENSKÅRET BINDIG MED UDV. STOLPESIDE OG AFBØRET.

- UDSNIT AF STOLPE MED REM, BJÆLKE OG SPÆR FOD.

- BAGSIDE MÅL 1:20

MÅL 1:20, 1:50 58

FUNDAMENTER, KÆLDRE, TAVL, TAGE OG GAVLE

I det følgende resumeres nogle billedtekster fra de fotoplancher, som indgik i ophængningen af afgangssopgaven under bedømmelsen.

Fundamenter og kældre

Den hyppige placering af gårdene på skrånende terræn medførte høje sokler og mulighed for kun delvis nedgravede kældre. På den sydøstlige del af Bornholm, hvor terrænet er ret fladt, måtte kældrene dog ofte nedgraves, og soklerne blev gerne sat i små sandstensblokke, som her er den naturlige stenforekomst. På det øvrige Bornholm er soklerne af store planhuggede granitblokke sat i lermørtel, sjældnere i kalkmørtel.

Kældrene var med få undtagelser placeret under salen, og som regel i samme antal fag som denne. De fungerede som forrådsrum med sulekar, sildetønder, ølankre m.m.. De små kældervinduer, der tit sad i gavlmuren, havde jerngitter, og dørene havde lås. I ældre stuehuse findes ofte en indvendig nedgang, som i de fleste tilfælde senere er blevet blændet.

De senere mælkekældre, som blev almindelige fra midten af 1800-tallet, er placeret ved bryggerset. Mælkekældrenes gulv ligger ca. een meter under de øvrige gulve.

Bindingsværkstavl

Murstenstavl nævnes allerede omkring 1700, men kun på få og større gårde. De lerklinede tavl er de almindeligste helt frem til midten af 1800-tallet. Kliningen opsættes på kraftige stokke, stejler, eventuelt med halmfletning imellem. Desuden ses også ofte tørrede lersten.

Mere specielt er udfyldning med en eller flere store sandstensplader, sædvanligvis i undertavlene. Dette forekommer udelukkende på sydøstlandet. Her findes tillige ofte udmuringer med små utilhugne sandstensblokke.

Af mursten mødes tre størrelser. De store "slotssten" fra nedbrydningen af Hammershus i slutningen af 1700-tallet, og de noget mindre gule "flensborgersten", og endelig de almindelige lokalt fremstillede mursten i normal nutidig størrelse. Af sporehensyn ses flere steder, at murstenene er muret på kant.

Tage

I 1600-og 1700-tallet nævnes hovedsagelig halmtage, af og til lyngtage og en sjælden gang nævnes også tegltage.

Den ældste form for halmtage vi kender var "tagredslet". Det er et raftetag med 2-4 åse på hver tagflade, foruden rygåsen, som lægges i spærenes kryds i kippen. Rafterne stod på tagremmen og lå derfor under den nederste ås, og førtes derefter ovenpå og blev bundet til de øvrige åse. Ovenpå rafterne blev tyndere vandretliggende kæppe fastbundet og endelig blev halmen bundet fast med tækkekæppe.

Hvornår tagredslet blev afløst af det almindeligt lægtede tag er uvist, men det skete formentlig glidende fra midten af 1800-tallet til omkring århundredeskiftet.

På den senere form med jævnt fordelte lægter direkte sømmet på spærene var halmem ligeledes bundet fast med hasselkæppe, som i gavlene stikkes gennem huller i vindskederne. Udhængslægten blev båret af nogle knagelignende knægte "voraboranavla" eller "åbo-navla", som bores ind i siden på tagremmen med een til to alens mellemrum.

Mønningen var traditionelt af lyng, men på sydøstlandet blev der ofte brugt græstørv. Kragetrær bruges ikke.

Formentlig ved 1800-tallets midte indførtes den skik at lægge to rækker tagsten nederst i udhænget, som derved blev skånet for slid og brand.

En afløser for stråtaget var det spåntækkede tag, som nok dukker op i de sidste årtier af forrige århundrede.

Gavle

Beskrivelser fra 16-og 1700-tallene nævner flettede gavle af lyng, kvikrod eller hasselris, fortrinsvis på udlænger. Helt eller delvis klinede gavltrekanter har været almindelige, ligeledes især på udlængerne. Stuehusene havde fortrinsvis brædegavle med vindskeder.

Den "klassiske" gavl, som vi kender den tilbage til sidste halvdel af 1700-tallet prydedes øverst af en husbrand. Når den er fornemmest var den udskåret i eg og bar måske en vejrløj, et "dragehovd", men i mere enkel udførelse blev husbranden udskåret af et brædt, som flankeredes af et par svungne brædder, der dækkede for mønningen.

SAMMENFATTENDE KONKLUSION

Konstruktioner.

Fra 1600-tallet kendes kun een bygning dateret 1649, beliggende i Svaneke. Bindingsværket i denne bygning er af svært egetømmer med gennemstukne bjælker og detaljer, der vidner om godt og sikkert håndværk med dekorationstræk, der bekræfter bygningens alder. Fra 1692 og 1726 berettes om to nu nedrevne bygninger med fodtømmer. De to stuehuse på St. Bjerpegård fra 1738 og 1755 har fodtømmer og gavlnægte, og bygningen fra 1755 har en anseelig højde og bredde for den tids huse at være. Den næste bygning, der er med til at tegne billedet er Bakkegård i Nyker med sine pragtfulde hjørneknægte og fodtømmer.

Disse eksempler vidner om en udviklet og sikker håndværksteknik med traditioner, som ikke umiddelbart kan spores, men handelsforbindelserne til Tyskland kan måske have bragt impulser med sig. Bornholmske klokketårne fra 1600-tallet har også hjørneknægte, og en inspiration kan tillige være hentet fra disse. Hvor udbredt det gedigne håndværk med fodtømmer og gavlnægte har været ved man ikke meget om før i 1770'erne og frem til 1800. Fra denne 30 års periode kendes mange eksempler, og rent kvalitativt har højdepunktet sikkert ligget i 1770'erne. Fra 1790'erne kendes en del overgangsformer, hvor enten gavlnægte eller fodtømmer mangler, og den sidst kendte bygning med gavlnægt er fra 1804.

Efter århundredeskiftet bliver bindingsværket enklere.

De tidligst daterede bygninger vi kender er fra 1820'erne.

Disse bygninger er noget bredere, højere og bygget uden fodtømmer, men stadig med gennemstukne bjælker. De videre forandringer på stuehusenes bindingsværk består kun i, at husene bliver bredere og højere, og nogle samlingsdetaljer ændres.

Mere varierede former kan derimod ses i udlængerne. Der kendes kun ganske få daterede udlænger fra 1700-tallet; en udlænge fra 1781 har fodtømmer, og ganske få eksempler har gavlnægte.

Generelt må man formode, at byggemåden i udlængerne var simple, men efter samme princip som i stuehusene. Da der ikke har været afstivende skillevægge i udlængerne finder man her indvendige skråbånd mellem stolpe og bjælke. Dette forekommer i slutningen af 1700-tallet og videre frem. Skråbånd findes over hele øen, men forholdsvis sjældent på Nordlandet.

Hist og her mødes i 1850'erne den ejendommelige konstruktion med to bindbjælker i samme stolpe under hinanden. Den nederste

har formentlig båret et loft over staldrummet.

Den enklere sidebåndskonstruktion finder vi fra 1840'erne, og det bliver den mest anvendte byggemåde i udlænger og på husmandsstedernes stuehuse i perioden fra 1860'erne frem til 1900.

Det er pudsigt at se hvor kvalitetsbevidst eller traditionsbundet man trods alt har været overfor bindingsværk med løsholter og dokker i forhold til sidebåndskonstruktionen. I de tidlige eksempler, af denne sidste byggemåde, har siden mod gården løsholter og dokker, medens siden mod marken har sidebånd. Desuden slår sidebåndene aldrig igennem på gårdenes stuehuse.

Til forskel fra det øvrige Danmark, har man på Bornholm til det sidste holdt fast ved de gennemstukne bjælker.

Planer.

Om 1600-tallets gårde får man i arkivalierne ret god besked om planer og indretning. Til støtte for de skriftlige kilder ligger tillige oplysninger fra en udgravning under Damaskegårds stuehus. De ældste planer fra første halvdel af 1600-tallet er meget enkle med et opvarmet rum, stuen, et sengekammer, "krobhuset", og et forholdsvis stort kombineret køkken og bryggers, "stegerset", og endelig som regel nogle fag ladehus i en eller begge ender af stuehuset. Der findes både en-, to-, tre- og firelængede gårde, dog overvejende tre- og firelængede. Frem til 1700-tallets første årtier optræder de ældre planer i meget forskellig form. Herberget, gæste- og forrådsrum, er tilfældigt placeret i stuelængen, eller det kan ligge i en udlænge, hvor karlekammeret, "drengehuset", som regel også er placeret. Helt uadskillelige er dog krobhus, stue og forstue, der, i den rækkefølge de er nævnt, danner den faste blok i alle stuehuse.

Ildstedernes nøjagtige placering og udformning, er denne periodes største og vel nok mest spændende problem. Der findes gode oplysninger hist og her, men ikke tilstrækkeligt, til at tegne et generelt sikkert billede.

På mange større gårde findes tværlænger, sædvanligvis med stegers. Tværlængerne vender altid mod haven, oftest mod nord. På gårdspladsen findes i få tilfælde et fritliggende lille 2-3 fags vognskjul. Ca. 1/5 af gårdene har sydvendte stuehuse, hvilket senere bliver langt hyppigere.

Oprindelsen til det senere så faste mønster i stuehusplanerne ligger i starten af 1700-tallet med herberget placeret ved den

ene gavl og det delte forstuefag med ildsted ved stuen. Fra ca. 1750 til 1770 sker en vigtig ændring, idet man nu får to opvarmede stuer, storstuen og lillestuen. Storstuen forbliver i størrelse og placering uændret, forstuen viger for lillestuen, idet denne placeres i samme fag som køkkenskorstenen, der ligger op til storstuen. Indgangsdøren flyttes da til stegerset. Lillestuen bliver det daglige, fælles opholdsrum, hvor man sover, spiser og arbejder. Storstuen bliver formentlig forbeholdt bonden og hans familie til sengested og ophold. Tillige ændres herberget og krobbuset. Den udvendige indgang flyttes fra herberget, nu kaldet salen, til krobbuset, som kommer til at rumme forstue med et spise- eller gæstekammer, og i samme to fag overfor placeres mellemsalen (melsal). Endvidere optræder kælderen under salen nu hyppigere. Funktionsmæssigt ændres stuehuset på den måde, at man kan komme fra storstuen ud til salen gennem melsal eller forstue..

Planen består altså ikke mere af adskilte "huse", men af sammenhængende rum.

Hvorvidt herberget tidligere blev brugt til fest og dans er noget usikkert, men nu får sal og mellemsal klart denne funktion - dog opretholdes salen som kisterum og måske også som gæsterum med senge - og endelig er salen det rum, hvor man har ligget lig. Denne, om man så må sige, klassiske plan bliver fastholdt helt frem til 1850-erne, hvor bygningerne bliver bredere og planen deles på langs. I sidste halvdel af 1800-tallet får man desuden jernovne og komfurer, der radikalt ændrer brugen af stuehusene med flere opvarmede rum. Sovekamre, mellemstuer og folkestuer bliver nu almindelige. Salen og dens funktioner bevares til det sidste - ja mange steder helt frem til i dag. Salen i de nye, bredere planer får gerne to gæstekamre langs den ene side. De smalle køkkener bag lillestuen viser sig tidligt at være for små, og man ser ofte køkkenet udvidet med en "hodda." I de nyere og bredere stuehuse ændres karakteren helt, nu hvor jernkomfuret overtager det åbne ildsteds funktion.

Bryggersafdelingen er vanskelig at gennemskue, her sker mange ændringer. Bageovnen vendes fra at være parallel med bygningen til at ligge på tværs. Mange steder er bageovnen i brug endnu omkring 1900, medens maltekøllen langsomt går af brug i midten af 1800-tallet. Melkammer og pigekammer er gerne placeret ved

gavlenden, ligesom karlekammeret kan være det. I 1860'erne vinder mælkekældre frem, idet man da gjorde meget for at forbedre mejeridriften på gårdene.

Udlænger.

De gamle beskrivelser fra 16- og 1700-årene viser længer med flere stalde, tærskeloer og korngulve. Der kan i en længe endda være flere tærskeloer, vel en til hver kornart. Der gives ikke nøjere besked om indretningen, men i heldigste fald om fagantal. Karlekammer og huggehus er hyppigt placeret i en udlænge nærmest stuehuset; også herberget møder vi af og til i en udlænge.

I begyndelsen af 1800-tallet får man fyldige oplysninger i brandtaksationerne, og sammenholder vi disse med de bevarede bygninger, får man god besked. Mønstret med korngulve, loer og stalde synes ikke ændret væsentligt og ejheller hvad huggehus og karlekammer angår. Det er ikke nøjere klarlagt, men det tyder på, at gårdlængen, "gårdkonen", først bliver almindelig efter 1800, og måske mest udpræget på øst- og sydlandet.

Hestegangene og maskinerne holder sit indtog i 1850'erne, og nu bygges hyppigt korte, men brede hestegangslænger som tværlænger, som regel mod marken ud for de gamle tærskeloer. På gårdspladsen bygges en del steder også tværlænger til stalde. Hestegangene er dog langt fra alle under tag og placeres både på gårdspladsen og udenfor.

Foreliggende opmålinger tyder på, at der har været en opdeling i en mandgård og en fægård, forstået på den måde, at gårdspladsen har været delt med et gårde eller en mur. Møddingen og gårdkonen er traditionelt placeret i fægården.

Skikken med gårdtræer, bi- og prydhave under stuevinduerne samt brøndvippen forbliver uændret fra 1600-tallet.

Videre undersøgelser.

Med opgavens begrænsning, indholdsmæssigt og tidsmæssigt, er mange forhold kun delvis opklaret og må vente på en senere undersøgelse. De væsentligste punkter er flg.:

- Ildstedernes udformning i 1600- og 1700-årene.
- Planændringen med lillestuen i sidste halvdel af 1700-tallet.
- De nyere planer efter 1850'erne.
- Gårdkonens hyppighed og tidspunktet for dens indførsel.
- Lokale forskelle i planløsninger og konstruktioner.

En stor del af disse spørgsmål må besvares ved gennemgang af arkivalier, men også ældre kortmateriale kan undersøges nøjere, ligesom yderligere undersøgelser i marken kan være nødvendige. En større mængde daterede eksempler vil evt. ændre de angivne perioder i mindre grad, og det gælder især 1800-tallet, hvor dateringsmulighederne langt fra er udtømte.

Det foreliggende materiale i bondegårdsundersøgelserne rummer tillige stof til belysning af flere andre forhold. Blandt andet vil materialet om døre, vinduer og indvendigt snedkerarbejde utvivlsomt give spændende resultater.

LITTERATUR - BORNHOLMSK BYGGESKIK

OVERSIGTSARTIKLER

- Thorsen, K.: Bornholmsk byggeskik i ældre tid, Bornh.Saml. bd.14
1.række, Rønne 1922.
- om ældre bindingsværk - skema over forekomst (registreret af K.T.) af fodtømmer og gavlknægte.
- Zangenberg, H.: Bornholmsk byggeskik, Turistforeningens årbog 1926.
- oversigtsartikel- næsten identisk m. artikel 1928 i B.S.
- Zangenberg, H.: Bornholmske gårde, B.S. 1.rk.nr.19, Rønne 1928.
- Engqvist, H.H.: Bornholmsk byggeskik, Bornholmernes Land bd.2, 1944.
- omhandler også lidt byernes byggeri.
- Klindt Jensen, J.: Byggeskik, Bogen om Bornholm, Åbenrå 1957.
- Michelsen, P.: Byggeskik, Turistforeningens årbog, 1971.

KORTERE OMTALE

- Mejborg: Gamle danske Hjem, 1888, side 67.
- Zangenberg, H.: Landbrugsbygninger, Landbrugets historie IV, 1926.
- Jespersen, Sv.: Studier i Danmarks bønderbygninger, Nationalmuseet 1961.
- i afsnittet om stuehusformer 1800-1600 findes spredte oplysninger om Bornholm.
- Klindt, J.: Byen, landet og havet. Nexø og omegns historie. Bornholms hist.samf. 1971.
- afsnit om gårdenes indretning og byggemåde.
- Steensberg, A.: Den danske bondegård, 1942 og 1974.
- Steensberg, A.: Gamle danske bøndergårde, 1978.
- kortere orienterende tekst og flere fotografier.

SPECIELLE EMNER

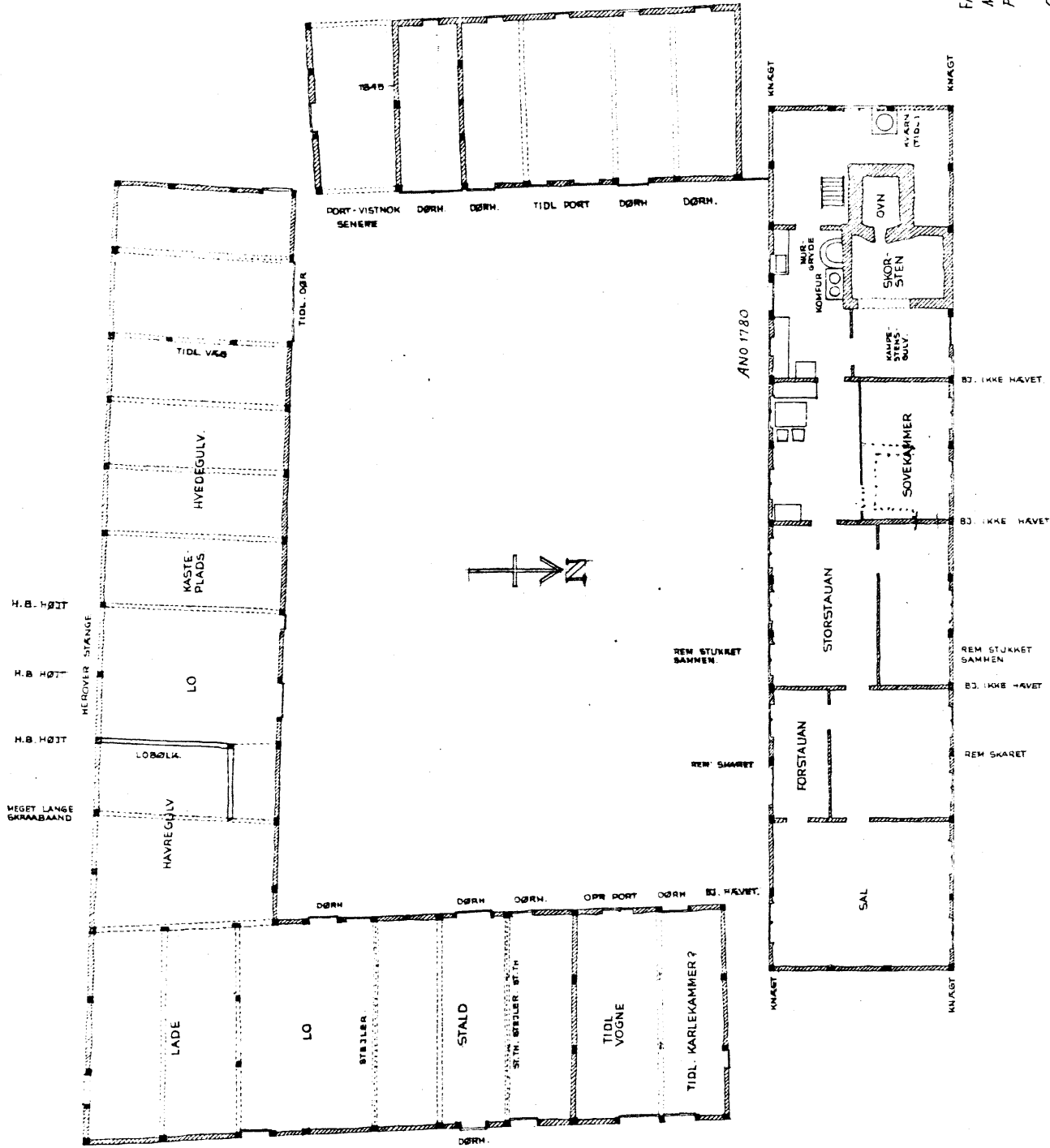
- Sjöbeck, Morten: Om gavlar i skånska Allmogebyggnader, Hälsingborg museumsårsskriftet 1928.
- om gavlknægte i Hälsingborgområdet - Interessant!

- Hansen, Johan,: En bornholmsk håndværkers erindringer, 1934.
- meget fin, een af de bedste kilder fra 1820'erne til ca. 1850,
 - mange oplysninger om gårdes og huses indretning og brug, byggeteknik og håndværk, og især glarmesterarbejde.
- Thorsen, Peter,: Tækning, Nationalmuseets etnologiske undersøgelser - spørgeliste nr.3 1942.
- en grundig beskrivelse af "tagredslet's" opbygning (raftetag).
- Thamdrup, J.: Træk af bornholmsk husbygning i mands minde, 1942.
- god med mange bornholmske udtryk. - findes også på bornholmsk i Gammelt & nyt.
- Stoklund, B.: Loftboden fra Småland, Budstikken 1961, Nat.mus.
- gode oplysninger om herbergshuse og loftshuse, sat ind i en større sammenhæng.
- Rasmussen, A.Hj.: Raftetage, Budstikken s.83, Nat.mus. 1964.
- om udbredelsen af raftetage, bl.a. på Bornholm.
- Rasmussen, A.Hj.: Stråtage, Kbh. 1966, Foren.t.gl.bygn.bevaring.
- Madsen, P.K. og Vensild, H.: Udgravningen på Damaskegård - et bornholmsk stuehus gennem 400 år, Nat.mus. arb.mark 1977.

LANDBOFORHOLD - DIVERSE

- Urne, amtmand: Beskrivelse af Bornholm, Brh.saml. 1.rk.nr.35
- skrevet 1745, - enkelte oplysninger om overfladebehandling, s.66, materialer m.v.
- Urne, J.C. amtmand: Agerdyrkningens behandling på Bornholm 1757.
- intet om bygninger.
- Prahl, J.P.: Agerdyrkningens katekismus efter Bornholms agerdyrknings måde. 1777.
- Jørgensen, J.A.: Bornholms Historie I, II 1900-01.
- især bd. II med afsnit om landboforhold.
- Krarrup og Tuxen: Beskrivelse af landbrugets udvikling i Danmark fra 1835 indtil nutiden. Bornholm og Lolland-Falster, 1912.
- god og grundig gennemgang af landbrugets udvikling, også længere tilbage end 1835,- oplysninger om mekaniseringen,-
 - gode tabeller,- flere fine beskrivelser af enkelte gårde med oplysninger om historie, dyrkningsforhold m.v..

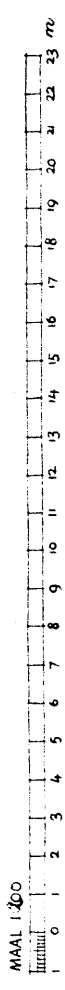
- Bulmer, J.: Bemærkninger om bornholmske bøndergårde, Bhr.saml. 1.rk.bd.4, 1912.
- om gårdenes ejerforhold, nummerering, arvefølge m.v.
- Thorsen, P.: Lidt fra de gamle gårde, Fra sydbornholm, hjemstavns-skildringer. 1934.
- mange fine detaljerede oplysninger om navne, rummenes brug,
 - om træsorter på Bornholm, og deres brug i husene.
- Thorsen, K. : Bornholms historie, Landbrugets biografier, 1950.
- kaldes også "sladrebogen", idet den indeholder en mængde personlige oplysninger om ejere og familie.
 - fotos af et meget stort antal gårde omkr. 1947, luftfotos,
 - oversigtsartikler om bøndernes forhold og byggeskik, flere gode detaljerede oplysninger.
- Schmidt, Aug.F.: Bornholmsk bondeliv, Bhr.saml. 1.rk.bd.34, 1955.
- vigtig med mange oplysninger og gode kildehenvisninger,
 - bygger på optegnelser i Dansk Folkemindesamling og trykte kilder.
- Brandt, Aa.: Jubilæumsskrift 1805-1955, Bornholms Landøkonomiske Forening, Rønne 1958.
- om landboforhold, især artikel om jordbesiddelsesforhold.
- Trap, l.ug. 1857, Fortegnelse over samtlige gårde.
- Salckou, ritmester,: Militærbeskrivelse af Bornholm 1812.
- kortere beskrivelse af gårdene m. to planer (næppe korrekte)
 - flere gode oplysninger, - fint skema m. alle gårde og bemærkninger.
- Steensberg, A.: Gamle danske bøndergårde og deres inventar. Nationalmuseets undersøgelser 1944, Nordisk tidsskrift 1945.
- god og meget fortællende artikel om bondegårdsundersøgelserne op til 1944 og detaljeret om 1944-undersøgelserne.
- Heiselberg, Vagn: Kongens frie bønder, Bogen om Bornholm, 1957.
- god historisk gennemgang af bøndernes forhold fra vikingetid til idag.

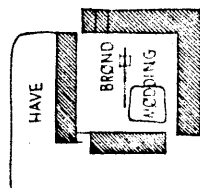
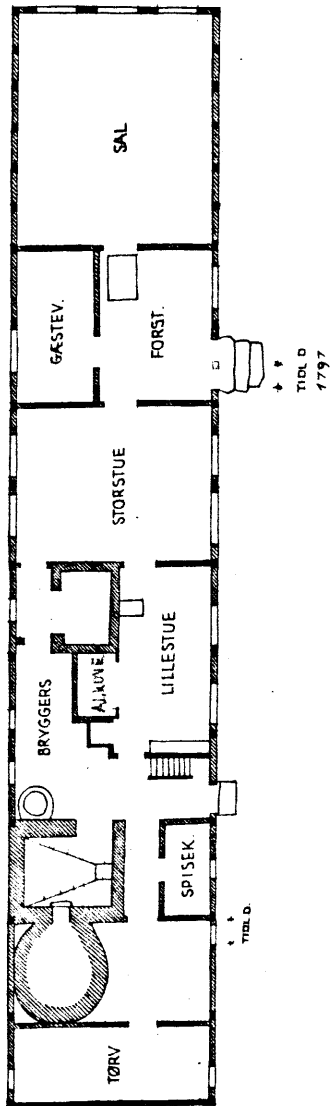
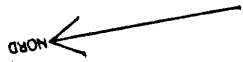

FAAREGAARD
 Matr. Nr. 36a
 Plan (Meget skitsmessigt maalt)

OPMAALING Juli 1944
 S. Coak-Clausen, Egner Nissen (S. C.)

BTALKER OG LOFT HAVET FOR 35 AAR SIDEN

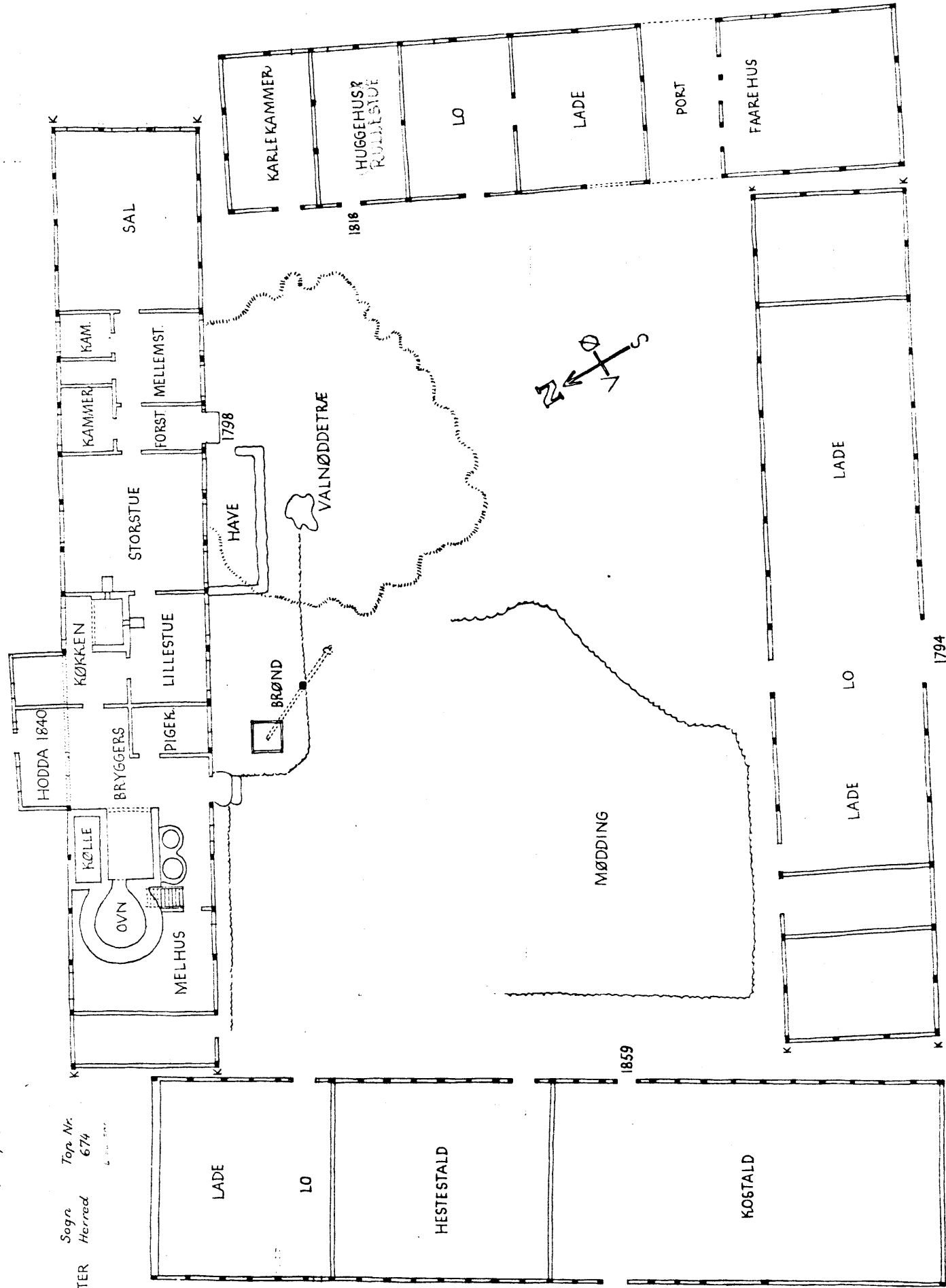
Berlesegården 14 Vægd
Mstr. No 59
Plan

OPMÅLING
H. Zangenberg Juli 1929
tegnet af Ester Andersen 1945

NEU NR 4021
IBSKER BORNHOLMS Ø
Sogn Herred
Top 674

STUEHUS TEJNET EFTER ARKITEKT
H. ZANGENBERG, HVIS SKITSE OG NO-
TAT ER LAVET EFTER DEN NU AFDØ-
DE EJERENDES FORKLARING.
UDBYGNINGERNE ER REKONSTRUERET
EFTER SPOR I TØMMEET.

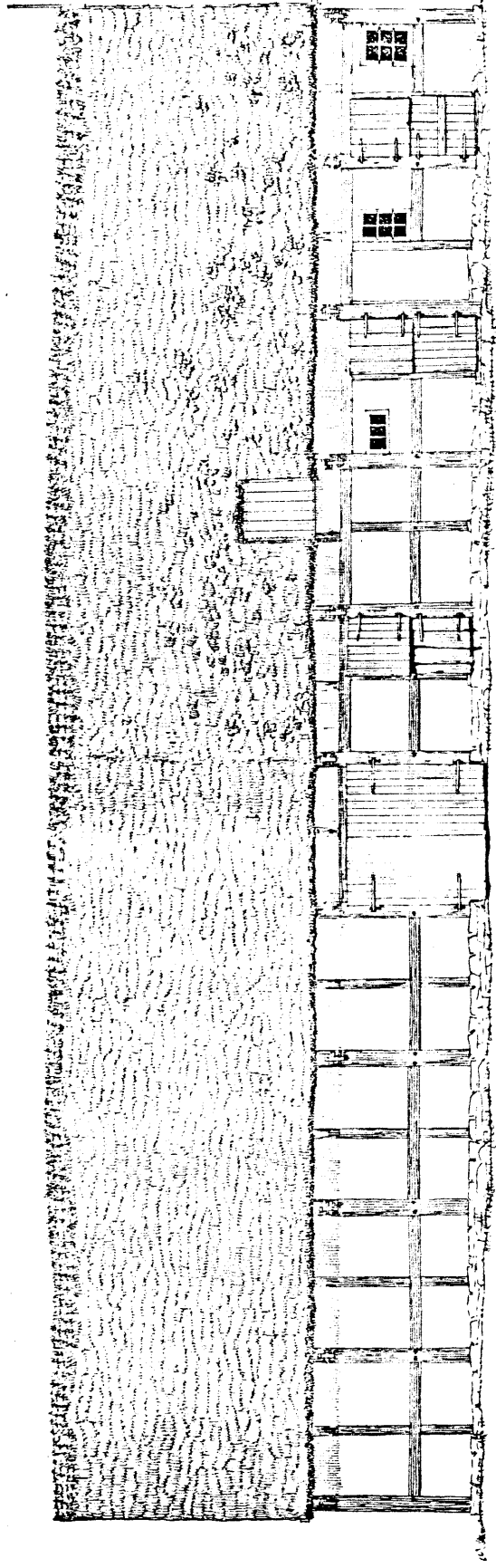

BYGningen BYGGET I 1928.

a : 1:7:60%
b : ENGELSK INDSKRIFT.

Offergaarden 28 Skjold
Mstr. Nr 34a
Flaer
OPMÅLING (Opfølgninger)
H. Zangenberg Maj 1929
tegnet af Ester Andersen 1945.

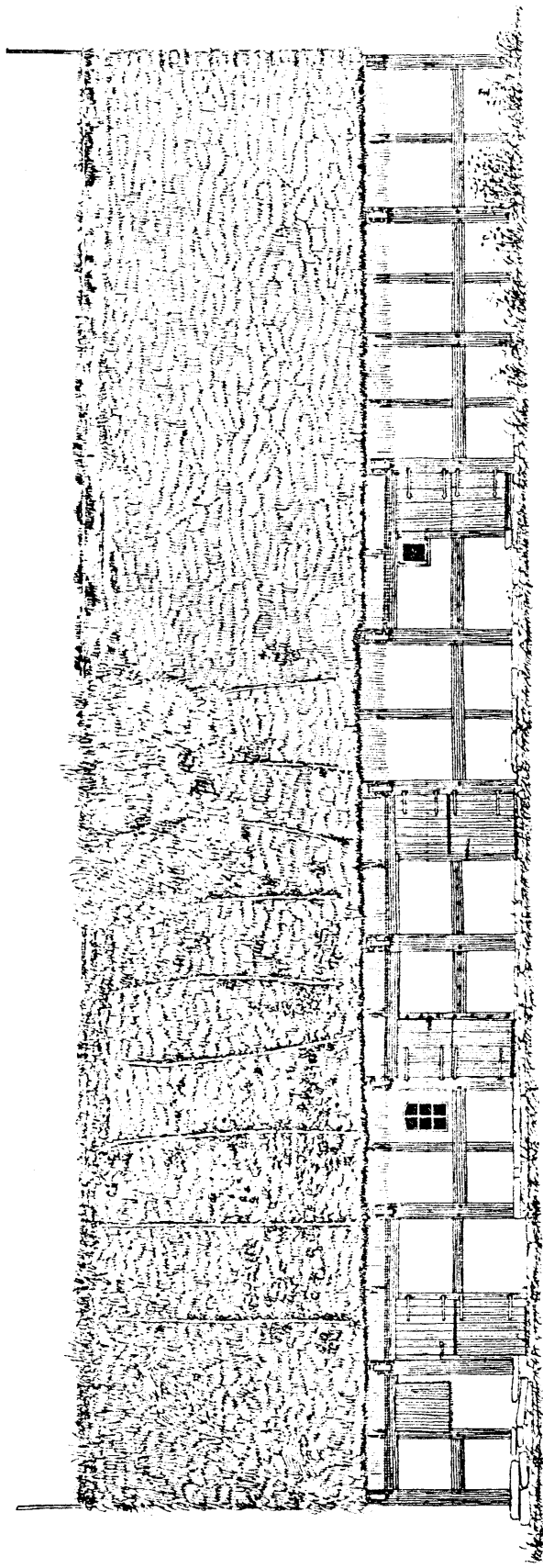
28' Slg

MAEGAARD
 Matr. Nr. 32 a
 Bølleøge Vestside

OPMAALING Juli 1944
 Mette Wægren, Povl Daries (P.)

NEU Nr. 1121
 PERSKER
 SØGGE
 Tare. 20

28' Slogre

MAEGAARD
Matr. Nr. 32 a
Vestergaarde Østgade

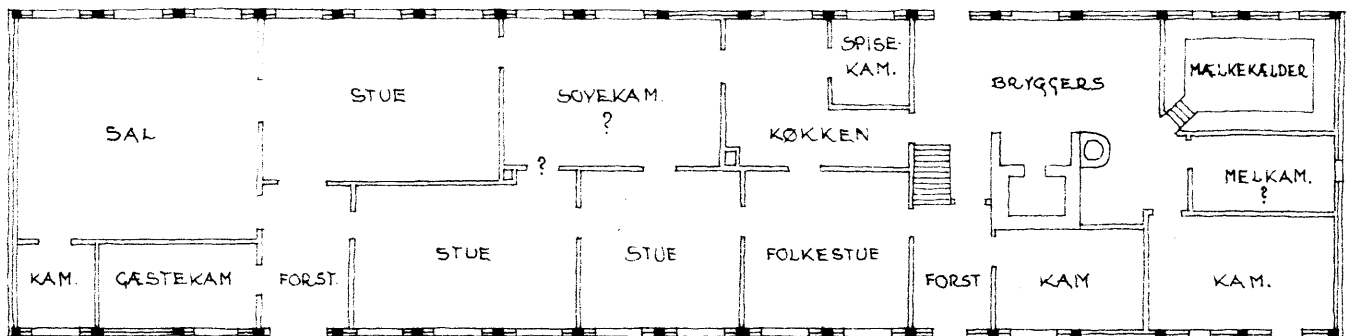
OPMAALING Juli 1944
Mette Wagner, Povl Danø (M.W.)

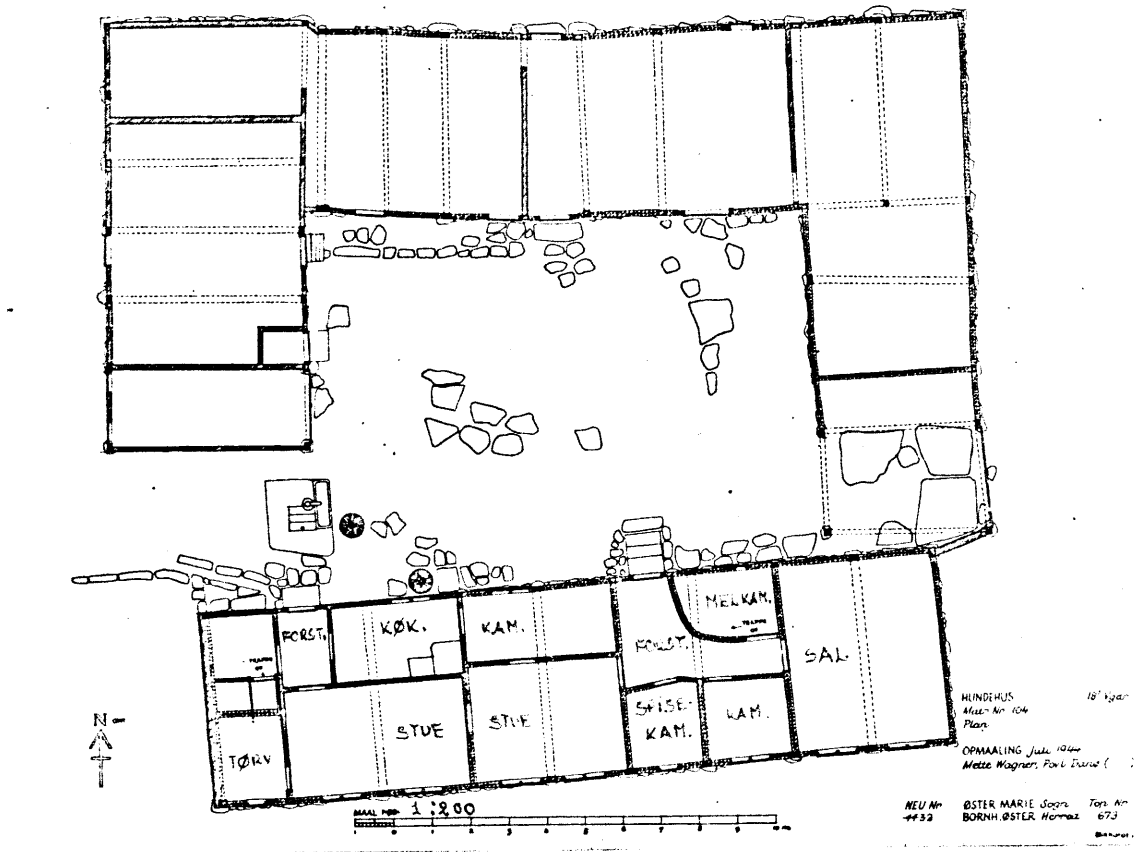
NEU. Nr. Sogre Top. Nr.

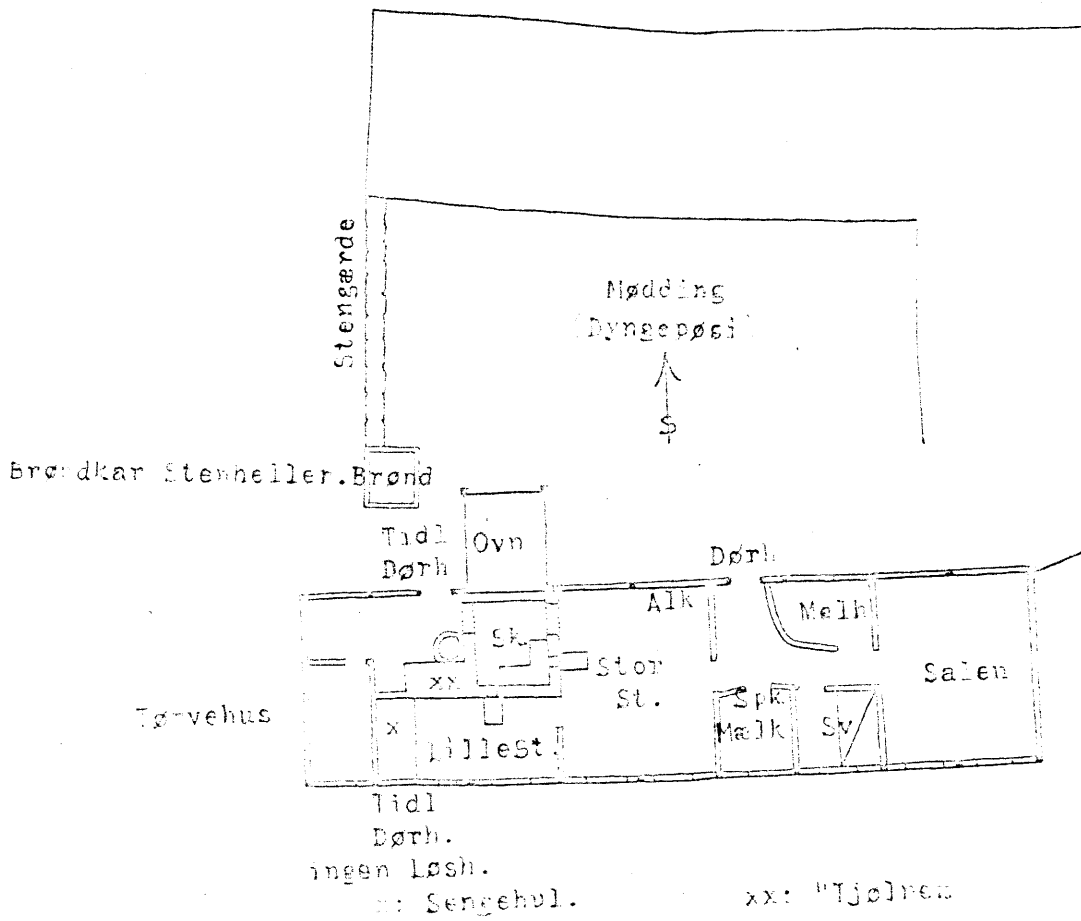
1875 - 9. SLG. BLÅSBJERG GÅRD - NYKER - STUEHUS -

REKONSTRUERET PLAN

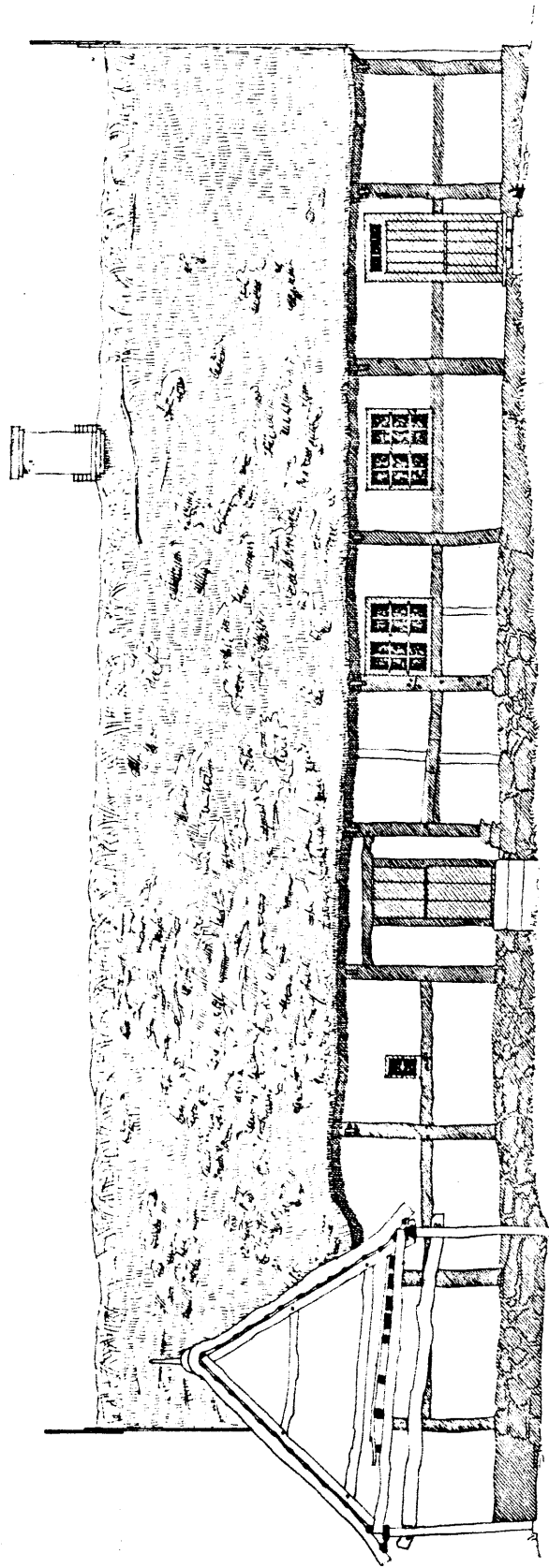

Hundehusgård, 18. vgd. Østermarie. - Rekonstruktion: H.H.E. 1944.

4-1

18' Vgdr

HUNDEHUS
Matr. Nr. 104
Stæthuis, Nordstedsø.

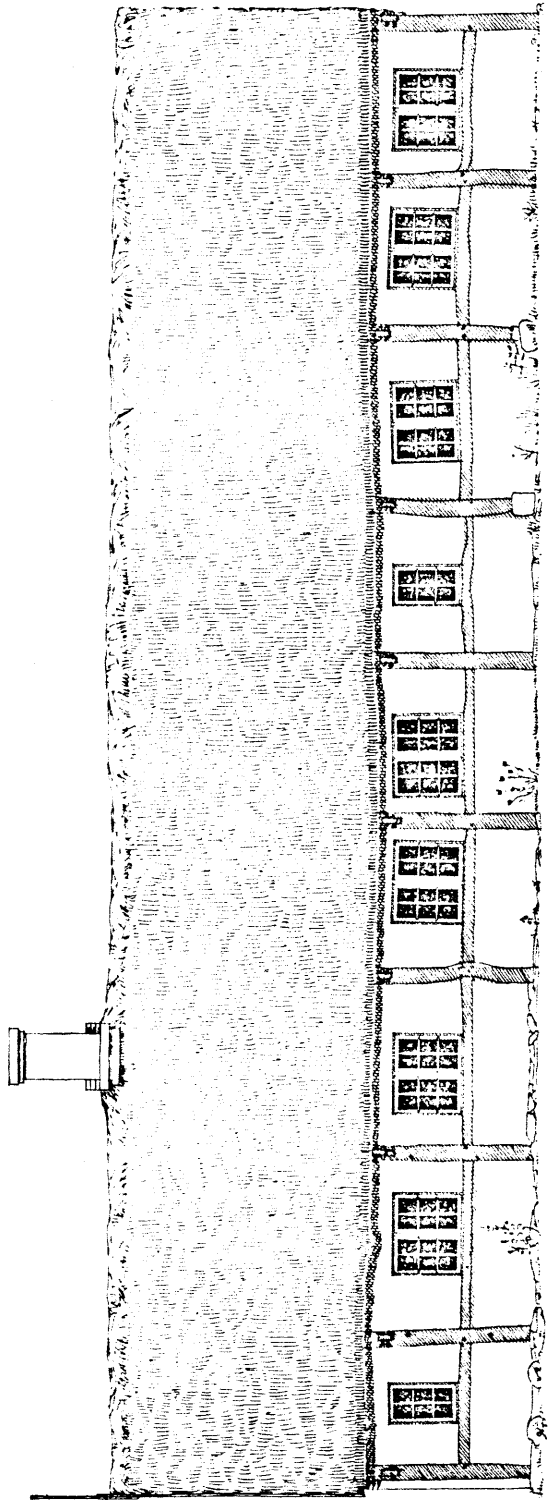
OPMAALING Juli 1944
Mette Wagner, Povl Davso

(P.D.)

MAAL I 1:100

NEU Nr. ØSTER MARIE Sogre Tore Nr.

HUNDEHUS
 Matr. Nr 104
 Stuehus Sydsønder

18° Kgdr

OPMÅLING Juli 1944
 Mette Wagner, Torl. Dano

(M W.)

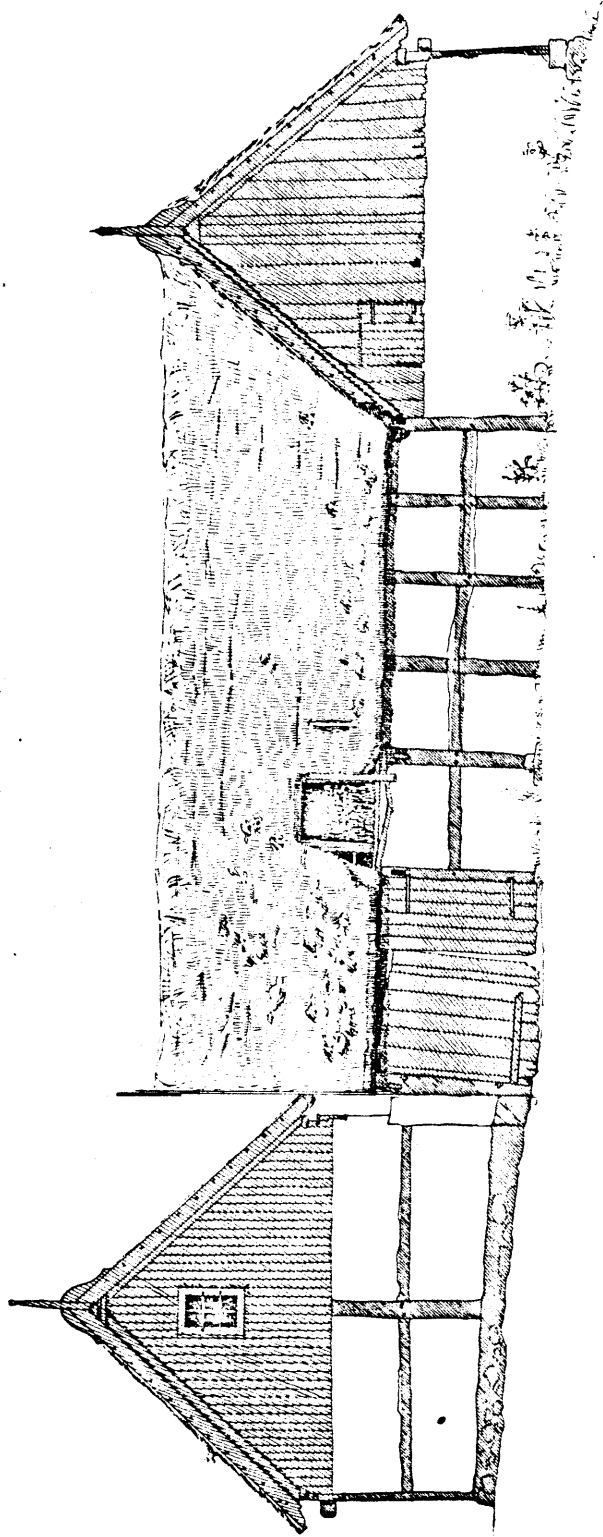

NEU Nr
 4432

ØSTER MARIE Sognd
 BORNHOLMS ØSTER Herred

Torr. Nr
 673

Nr. 1. 1900.

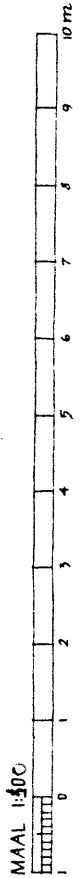
HUNDEHUS
 Matr. Nr. 104
 Østlænge Østside

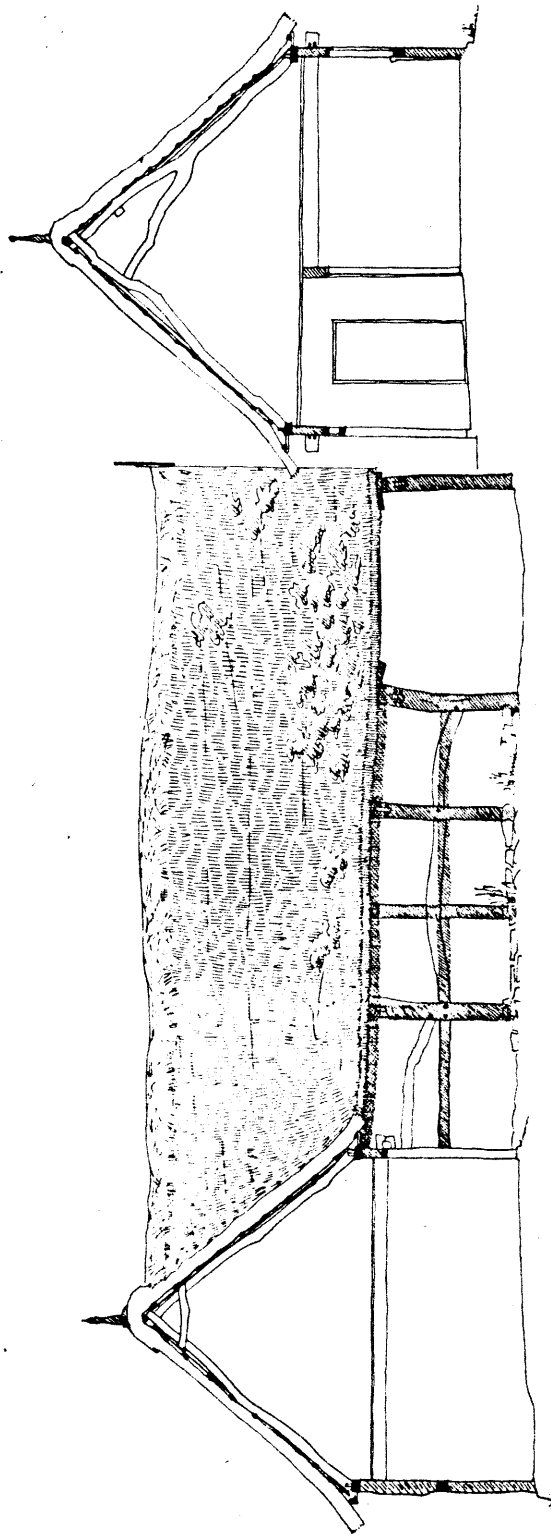
18' Ygd

OPMAALING
 Mette Wagner, Forl. Dava
 (P.D.)

NEU Nr.
 44 52

ØSTER MARIE Sogn
 BORNHOLMS ØSTER Herred
 Tor. l
 673

HUNDEHUS 18' Ygdr.

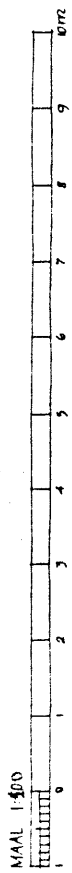
Matr. Nr. 104

Snub med Østlaenges Vestside

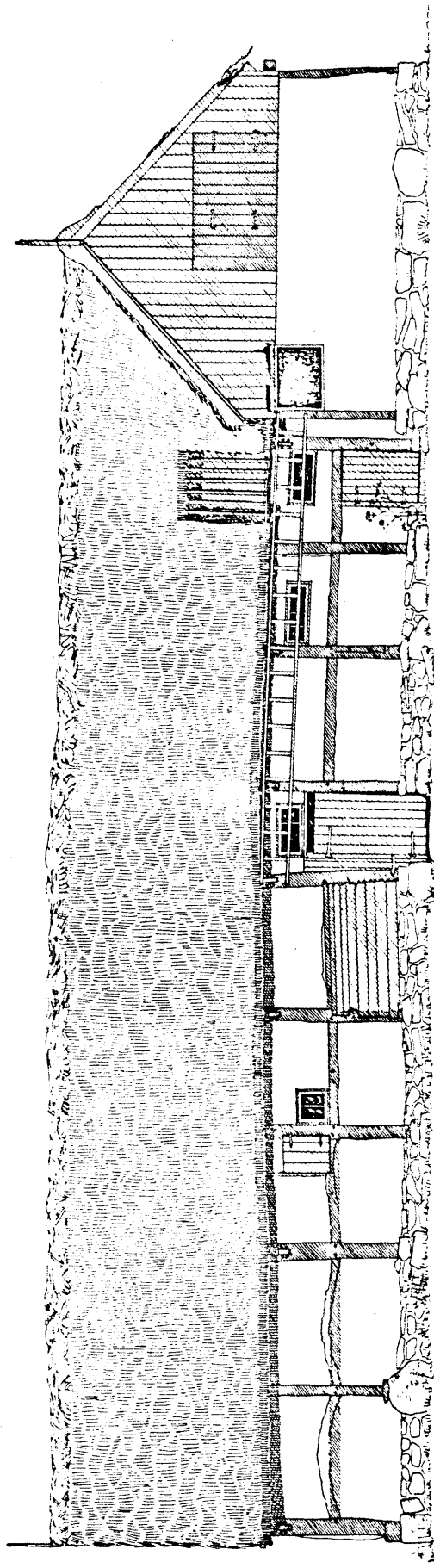
OPMAALING Juli 1944 (P.D.)
 Mette Wagner, Povl Daae

ØSTER MARIE Sogn Top. Nr.
 BORNHOLMS ØSTER Herred 679

NEU Nr.
 4#32

██ TÆRRET BINDINGSVÆRK
 ███ TÆRRET DER IKKE ER
 ███ BINDINGSVÆRK ELLER ER
 MALET PÅ MUR.

HUNDEHUS
 Matr. Nr. 104
 Nordbræge Nordside

18 1/2 de.

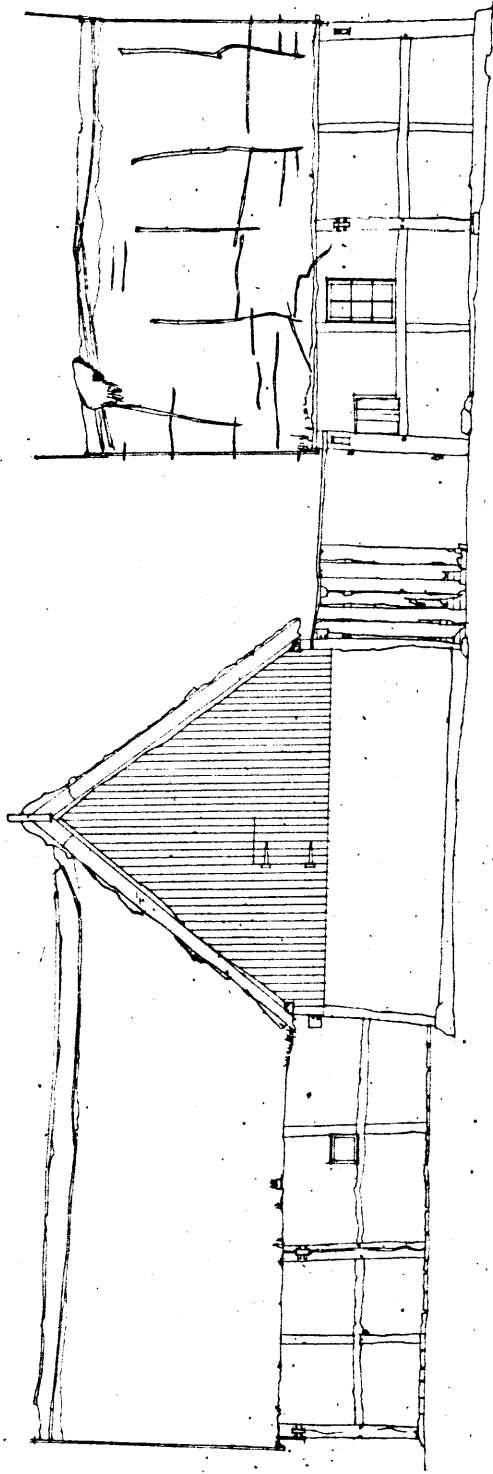
OPMÅLING, Jule 1914
 Mette Wagner, Povl Darsø
 (M. W.)

NEU Nr.
 7+32

ØSTER MARIE
 BORNHOLMS ØSTER
 Sogn
 Herred.

Tegn. Nr.
 673

M. W. 1914

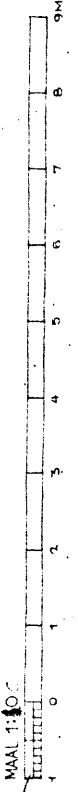

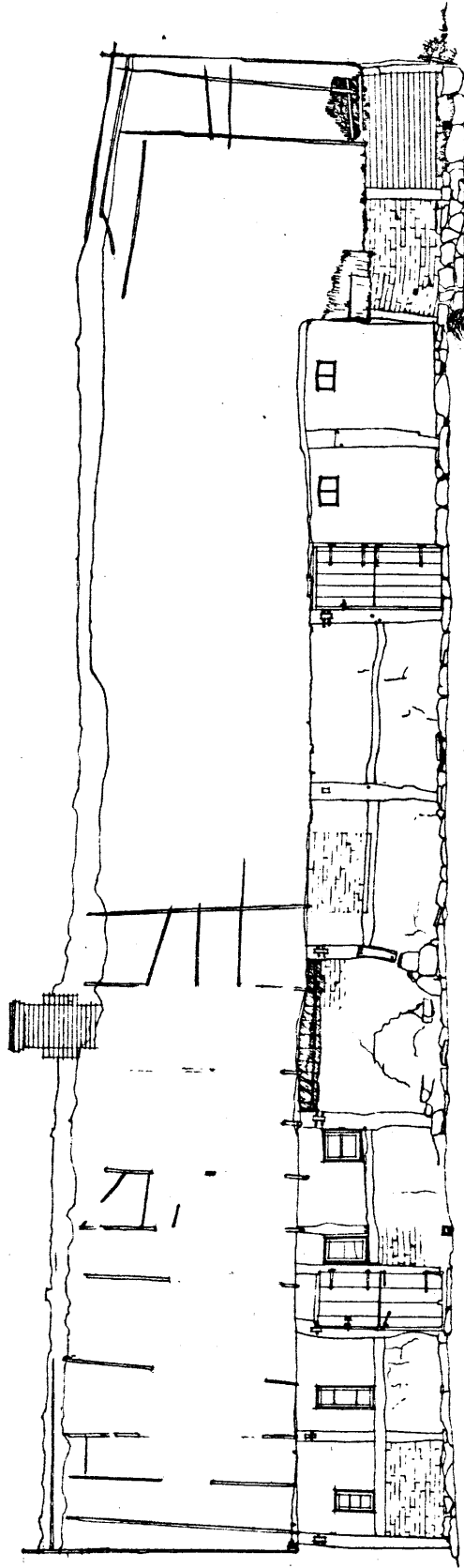
Sted. ved RINGEBY BRO
 Matr. Nr. 45c Parcel af 39 S/vg
 Østside

OPMAALING Juli 1944 (Optegnelser)
 Sr Lindholm, Srg Bertelsen
 (S.L.)

NEU Nr
 4247

VESTERMARIE Soge Tor. Nr.
 BORNHOLMS VESTER Henred 653

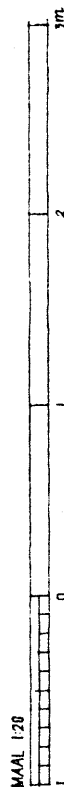
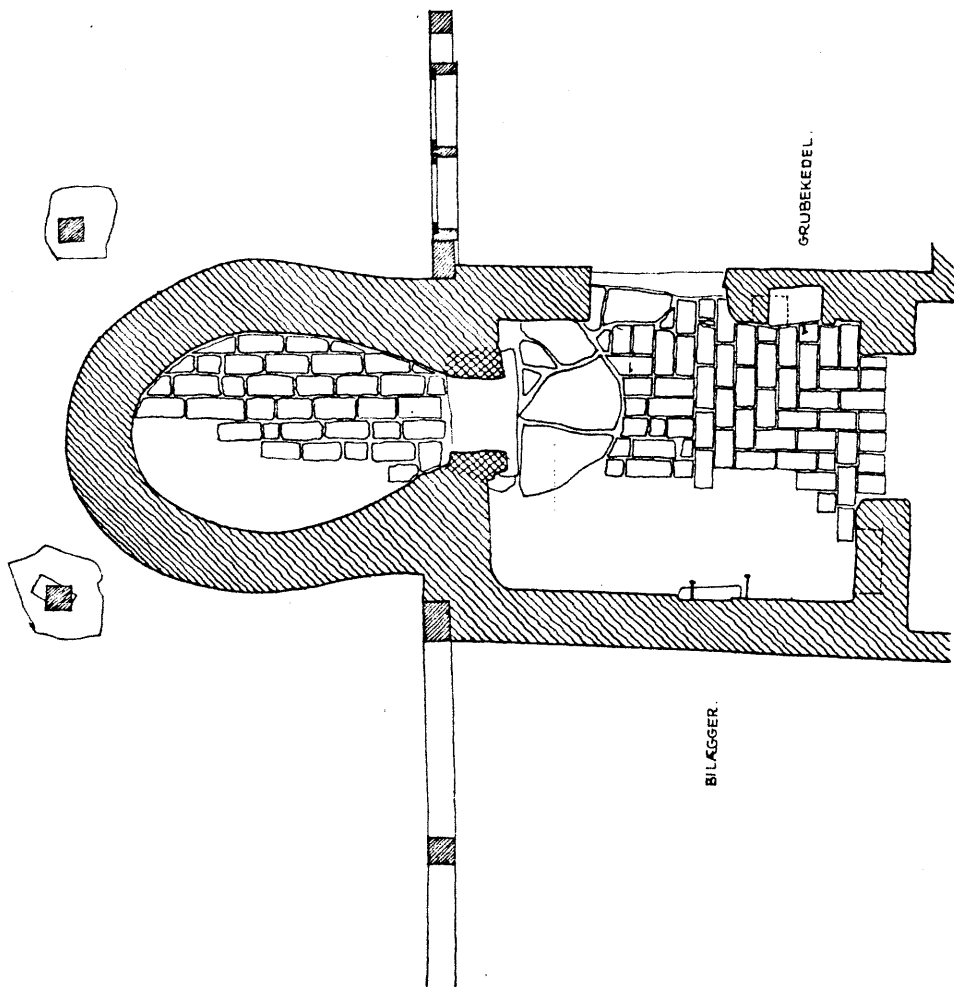
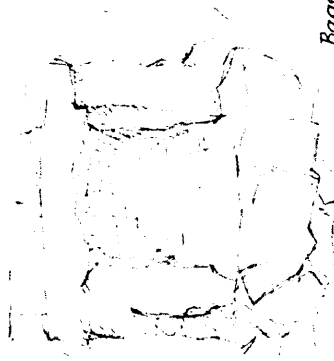
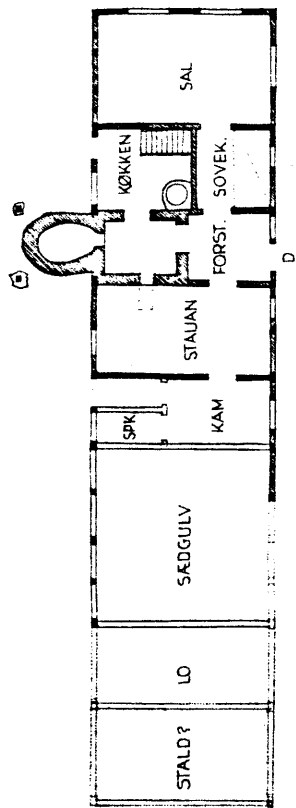
Sted ved RINGEBY BRO
 Matr. Nr. 45 c. Areal af 39 Skvg
 Monasgade

OPMAALING Juli 1944 (Optegnelser)
 Sr Lindholm, Sng Bentzen
 (S.L.)

NEU Nr.
 4247

WESTERMARIE
 BORNHOLMS VESTER Herred

Tagr. Nr.
 653

Bagerov, nær Hus i BØLSHAVN
 Matr. Nr. 93
 Plac

OVNUNDING CA 1:10 -

OPMAALING Juli 1944 (Optegnelser
 Povl Darrø, Mette Wagner (P.D.))

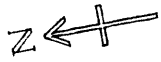
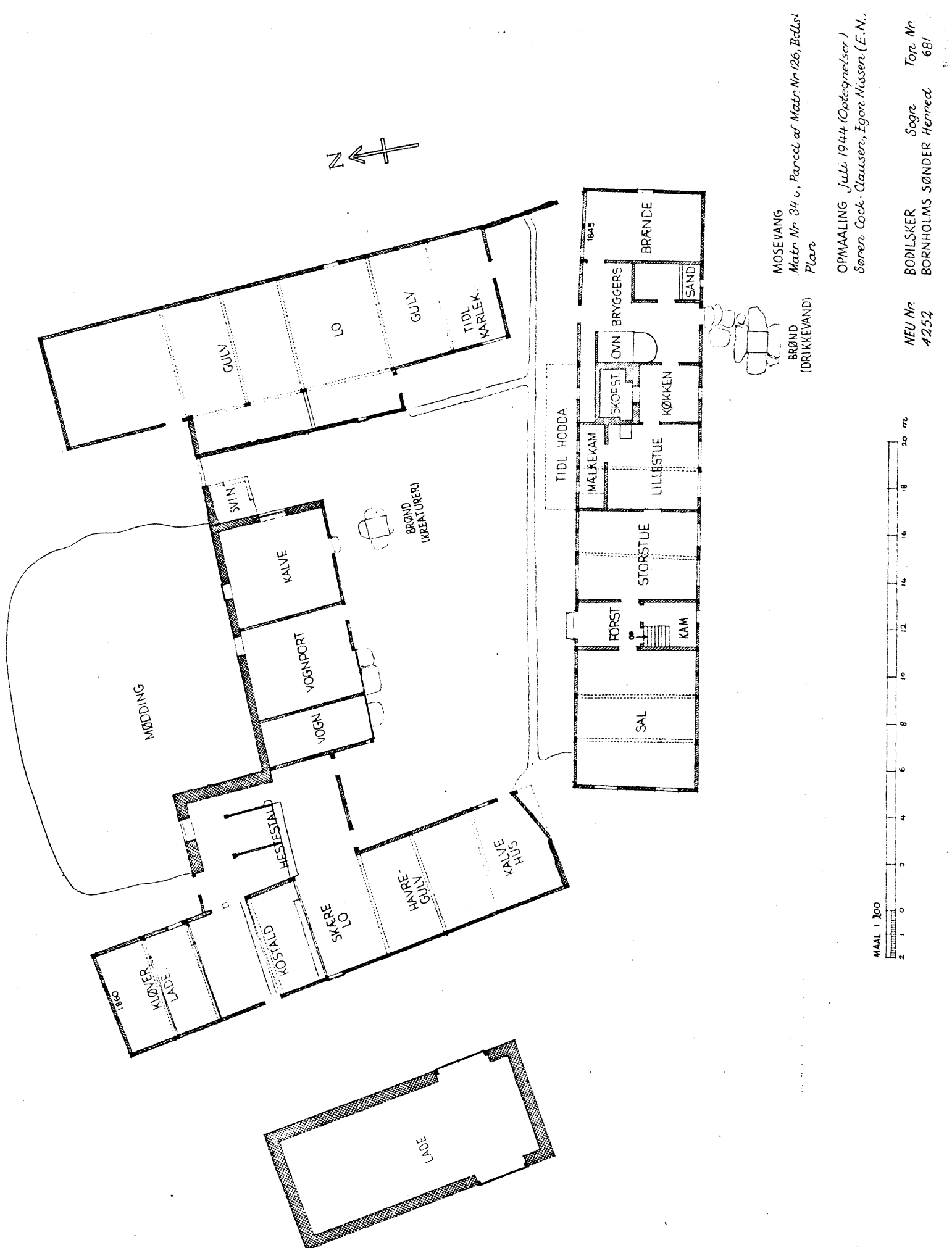
NEU Nr.
 4253

ØSTER MARIE
 BORNHOLMS ØSTER

Sogn.
 Herred

Torr. Nr.
 673

Mikrofol.

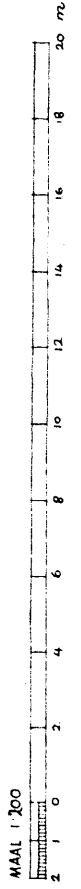
MOSEVANG
 Matr. Nr. 34 i, Parcel af Matr. Nr. 126, Bellst
 Plac.

OPMAALING Juli 1944 (Optegnelser)
 Søren Cock-Clausen, Egon Møller (E.N.)

NEU Nr.
 #252

BODILSKER Søgr
 BORNHOLMS SØNDER HENNE

Top. Nr.
 681

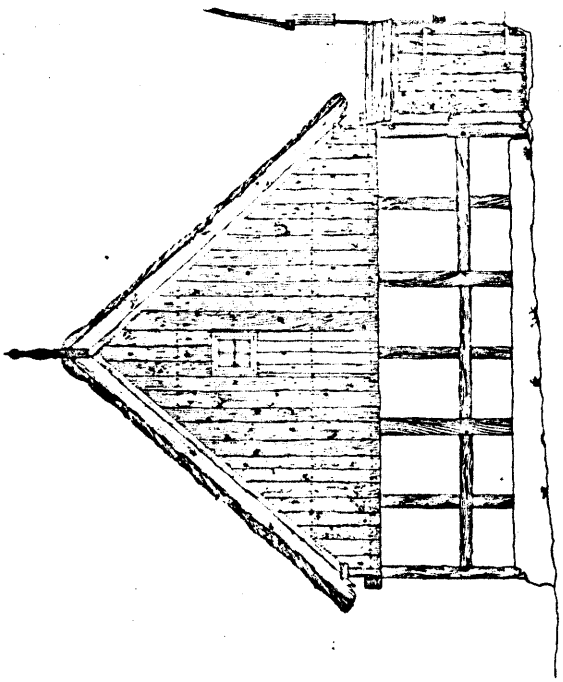
Plan af Mellemgaard 1200
 Ophavsret - Gudfjens Sogn
 Ophavsret, E. Nielsen
 Målestok: 1:200

BRANDPLADS
 VESTER SØNNEVEJ

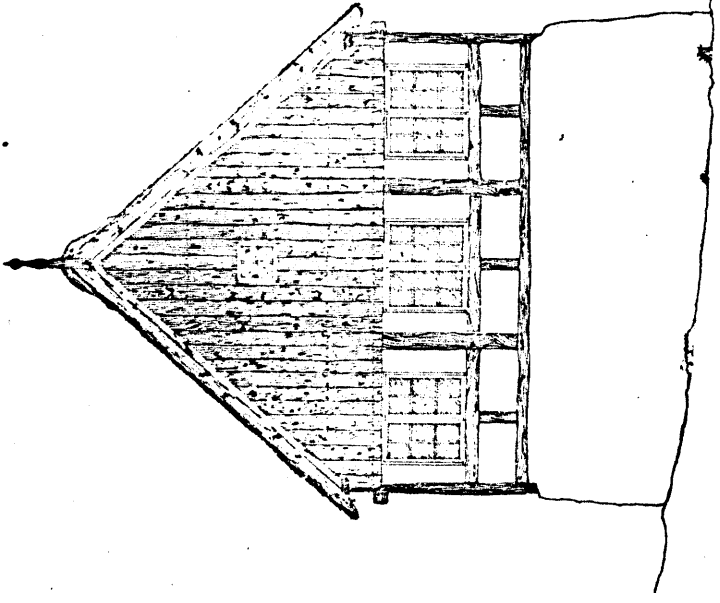

MÅL 1:200

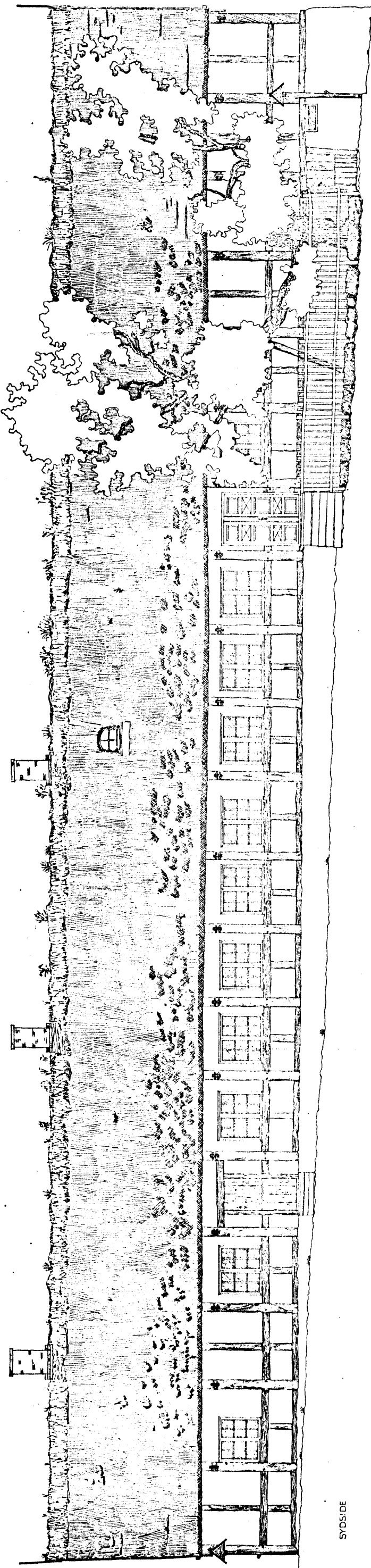
NEKORREKTIVET TIL MELSTED

VESTGAVL

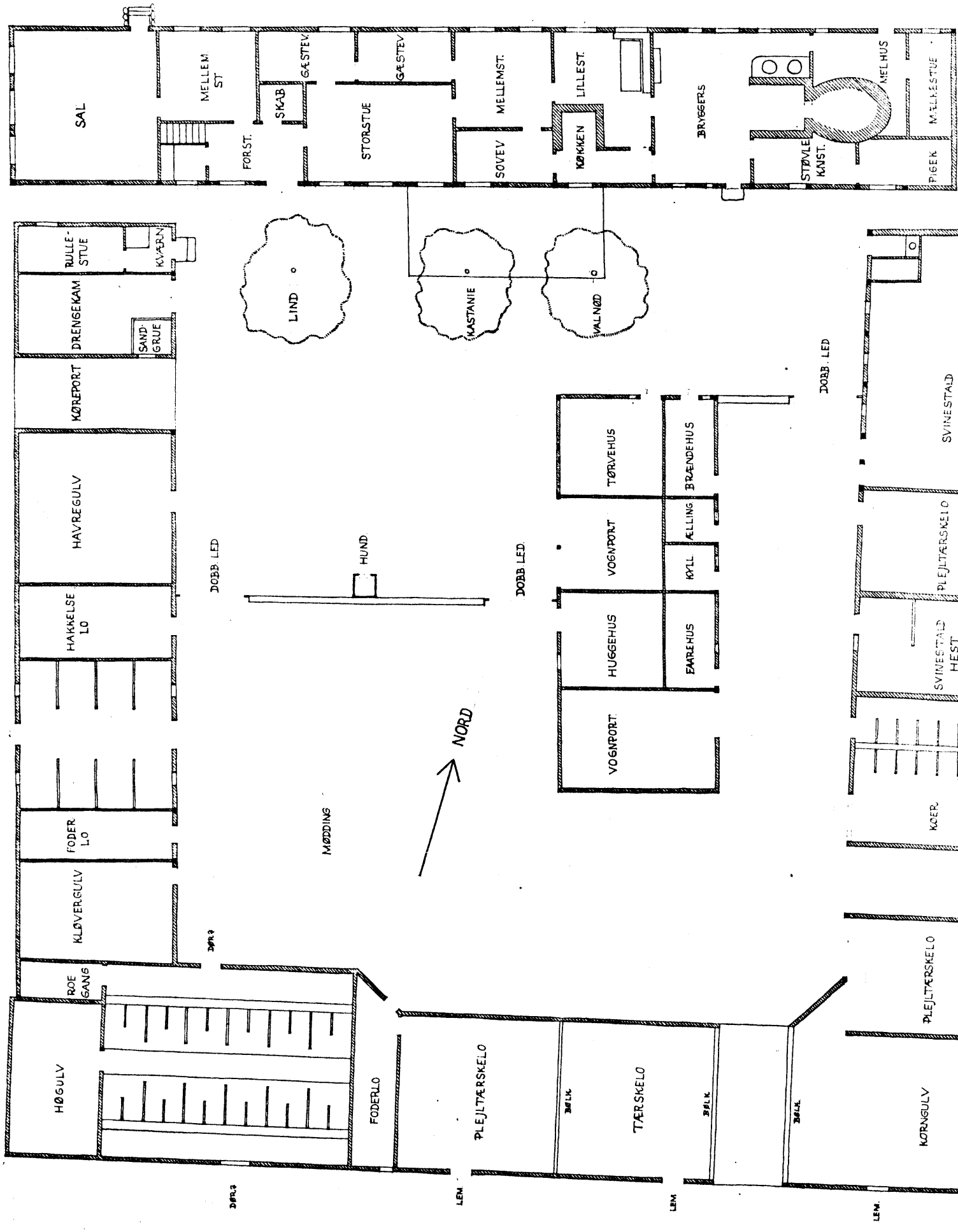
ØSTGAVL

SYDSIDE

MELSTEDGAARD 1:50 100
Stuehus - Vestgavl - Østgavl - Sydside
Østerlarsker - Gudhjem Sogn.
Øster Herred, Bornholm.
Maalt af Hans Gade og Jesper Krumsen.
Tegnet af Hans Gade og Jesper Krumsen
NEU NR 4133 - Top A - 677

Marekalsgaard 588lgd
 Matr. Nr. 66
 Flaar

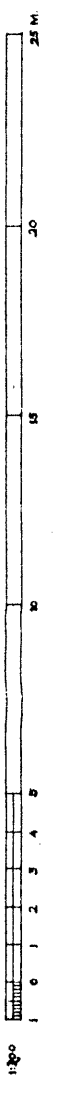
OPMAALING H. Jørgensen
 Tegnet af Ole Hennings 1945

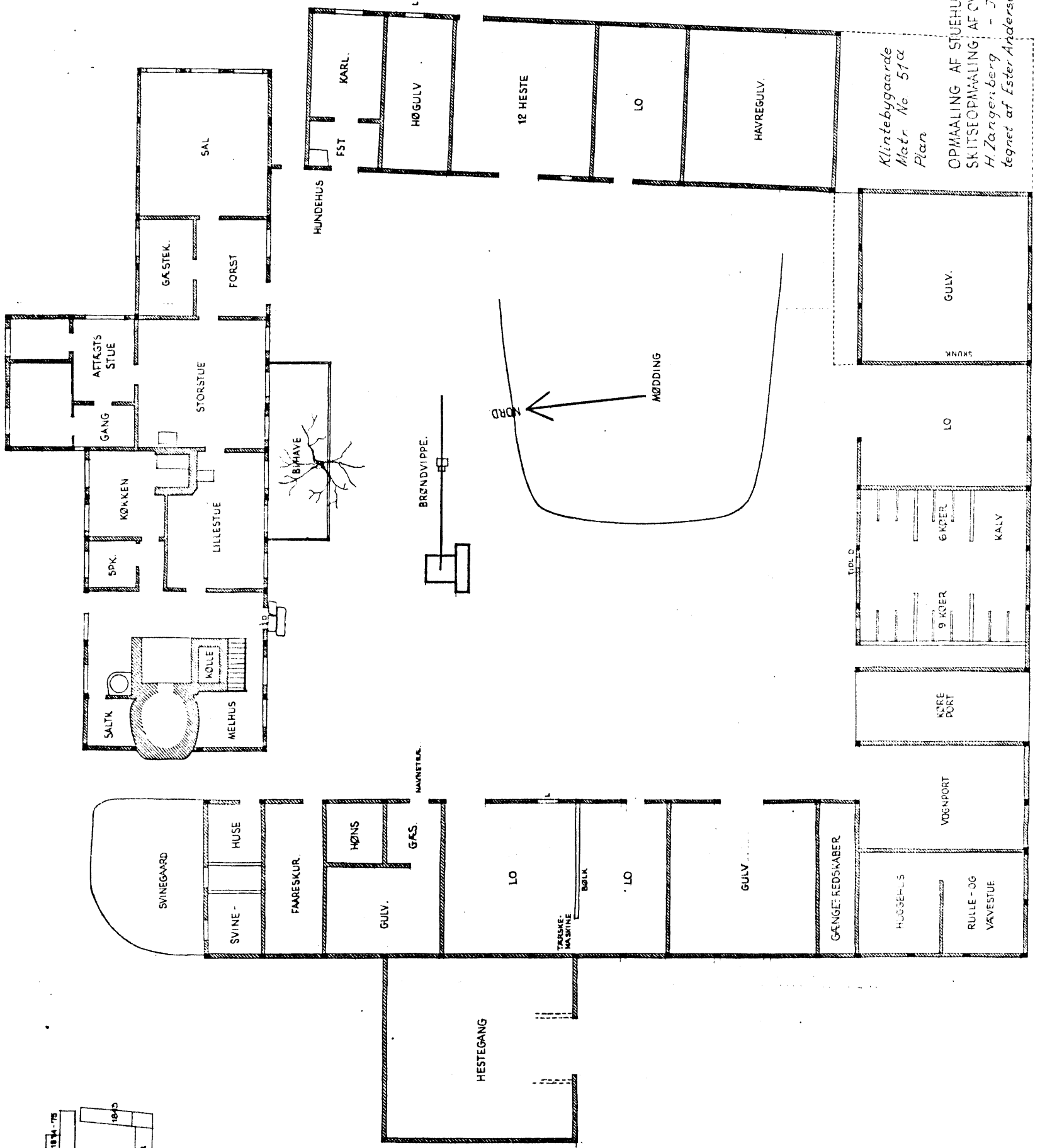
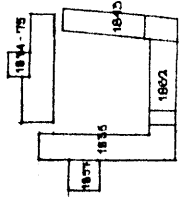
(Optegnelse)
 KLEMENSNER
 BORNHOLMS N

NEU.NR.
 4025

Top. Nr.
 661

STUEHUS, UDVI OG INDVI MAAL.
 UDLÆNGERNE, MANGELFULDE
 UDVIENDE MAAL.

6 Vngd

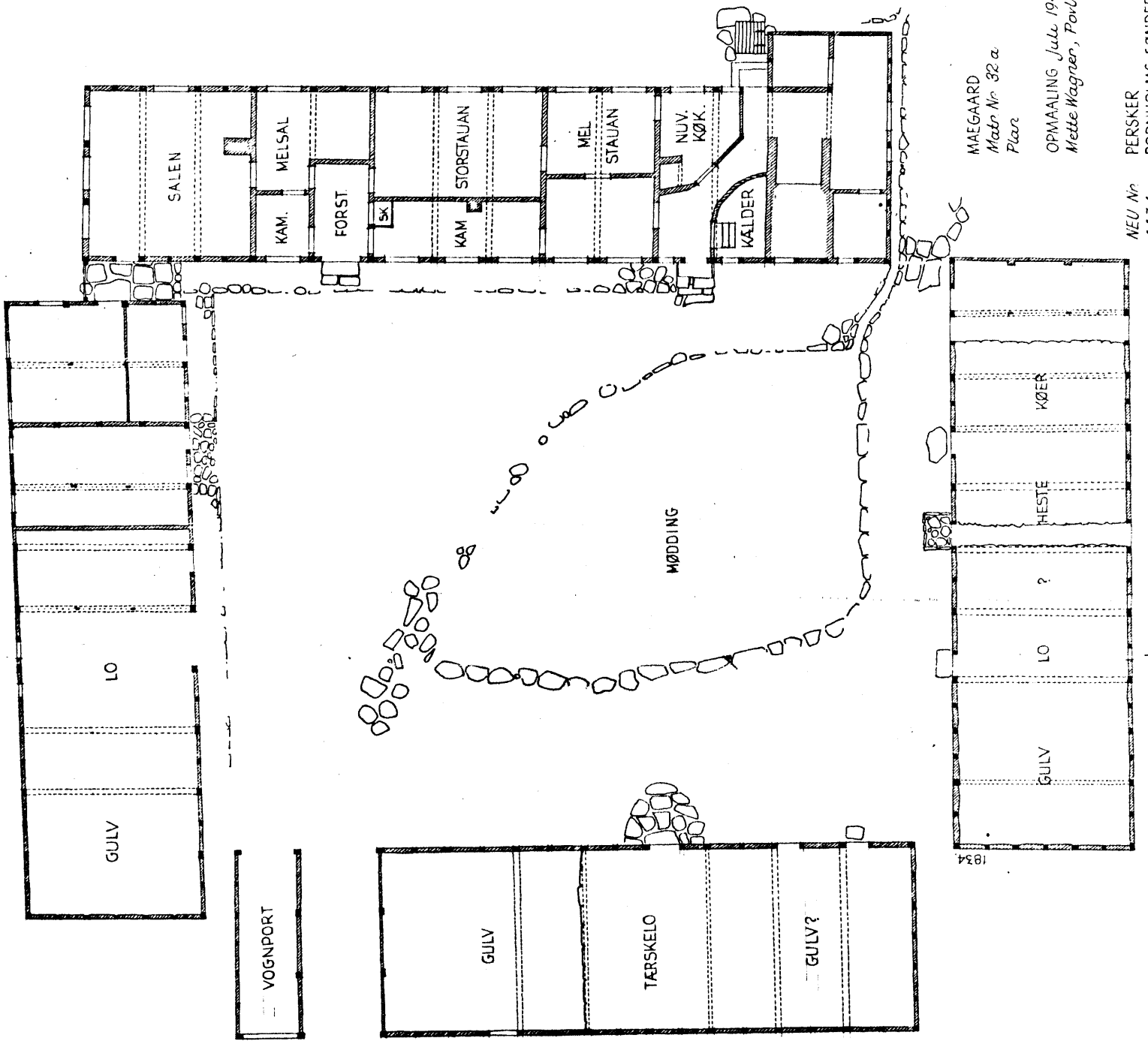
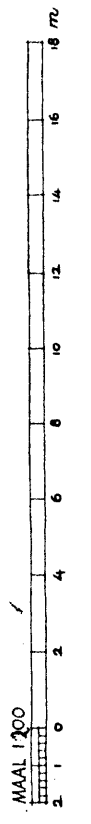
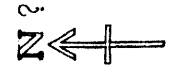
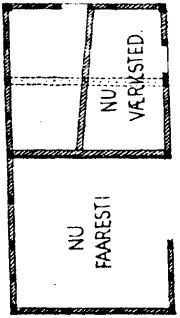
Klintebygaard
Matr. No 51a
Plan

OPMAALING AF STUEHUS (Opf.)
SKITSEOPMAALING AF CVR. LÆNGER
H. Zangenberg - Juli 1929
tegnet af Ester Andersen 1935

NEUNR 4019
IBSKER BORNHOLMS Ø Herred
Sogn Top.Nr. 674

STUEHUS - UDVALT PÅ ST OG Y
BEVIS - UDVALT PÅ ST OG Y
BØRSTEN - UDVALT PÅ ST OG Y
VINDUER OG DØRE MANGELUDDT ØRIST.

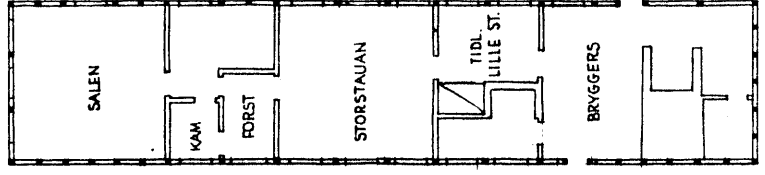

MÆGAARD
Madr. Nr. 32 a
Plan

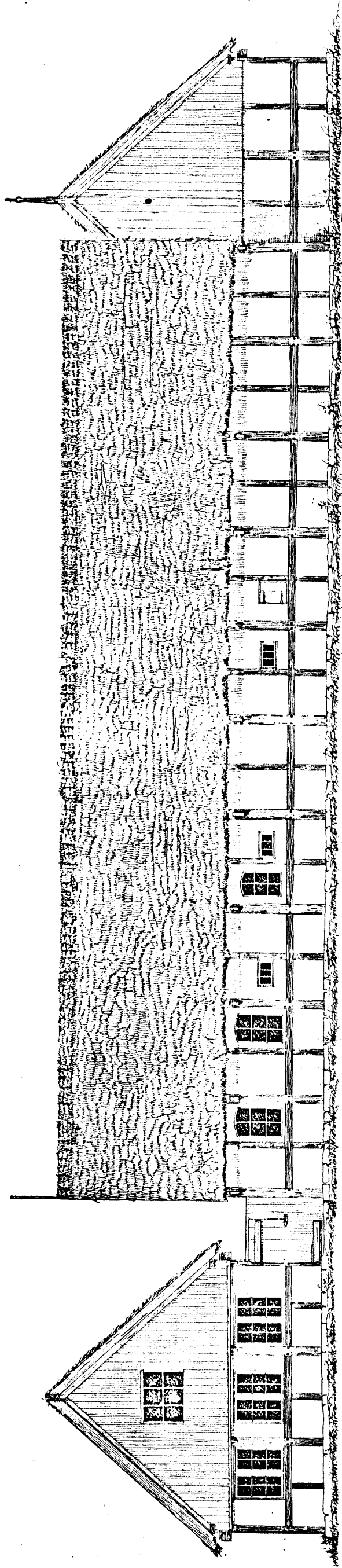
OPMAALING Jule 1947
Mette Wagner, Povl Darsø

NEU. Nr. 4434
PERSKER
BORNHOLMS SØNDER HERRED

28. Signa.
(M. W.)
Sogn: Søgn:
Teg. Nr. 683

FORSØG PÅ REKONSTRUKTION 1946
H. H. Enggvist - tegnet af E. A.

MAEGAARD
 Matr. Nr. 32 a.
 Østlænge Østside

28' Sgnd

OPWAALING Juli 1944
 Mette Wagner, Povl Darsø
 (M.W.)

NEU Nr.
 4454

PERSKER
 BORNHOLMS SØNDER HERNED

Sogn.
 Torø Nr.
 683

